

Знамениті українці

Юрій Сорока

Северин Наливайко

Харків

«Фоліо»

2010

I

За вікном повільно повзли одноманітні степові пейзажі, особливо похмурі від вигляду чавунних хмар над головою, розбитої стрічки Кучманського шляху і шурхоту мілких добових крапель. Колеса ридвану жалібно скреготіли, потрапляючи в численні вибої порізаної дощовими струмками дороги. Кучер, чия зіщулена постать бовваніла на козлах, щільніше кутався в кобеняк, цвѡхав батою і щось роздратовано буркотів собі під ніс. Час від часу він перемовлявся кількома словами з жовніром, який їхав поряд на великому рудому туркомані¹, тримаючи над головою довге ратище з біло — червоним прапорцем під рихвою. Лати жовніра зовсім почорніли і, подекуди, вкрилися помаранчевими плямами іржі, а по його хвацько підкрученим догори вусам стікали прозорі дощові краплі.

— Триклятий дощ, — повторював жовнір, — заливає без перестану вже майже тиждень!

Станіслав Жолкевський роздратовано смикнув вишиту мереживом завіску. Він не міг бачити більше цієї пустелі. Його дратував набридлий дощ, сирість, від якої боліли суглоби, він хотів якомога швидше полишити позаду цю дику країну. Його роздратований жест було

¹ Туркоман — порода коней ваговозів.

одразу ж помічено.

— Цілком з вами згоден, ваша ясновельможність, дощ пригнічує. Він, принаймні, дивний у цих краях, адже зараз початок ліга. Я, здається, наскрізь просяк клятою вологою! — почув Жолкевський моложавий баритон Райнольда Гейденштейна.

Німець обіймав посаду особистого секретаря коронного гетьмана Речі Посполитої Яна Замойського, тому драгував пана Станіслава не менше дощу. Він підозрював Гейденштейна у доносах на себе, тому був неприємно здивований, коли німець сів до його ридвану в Лубнах. Хоча Жолкевський міг не звертати уваги на такий дріб'язок. Звичайно, йому не потрібен такий співрозмовник, але він може, віддаючи данину ввічливості, підтримати розмову. Зрештою надвечір вони прибудуть до Києва, через десять — дванадцять днів будуть у Львові, а звідтам вирушать до Варшави, до тихого замку над Віслою, де тепло і затишно, а постріли можна почути хіба що під час полювання. Бунт щедро залито кров'ю бунтівників і Жолкевський сподівався, що до кінця року він не матиме потреби повертатися в Україну.

— Для вас залишається можливим дивуватися будь — яким речам серед цієї Богом забутої пустелі? — скривив він губи. — *Verbum nobiles*², мене не здивує навіть звістка, що небо над нами розверзлося, а мої жовніри перетворилися на ченців у сутанах. О пан Єзус! Я завжди був радий полям Марса, але ці мене стомили!

Гейденштейн співчутливо замахав головою.

— Пан має рацію, клятві хлопці досить довго витримували облогу коронного війська.

— Коронного війська! — з пафосом процитував Гейденштейн Жолкевський, — де ви, я перепрошую, бачили коронне військо?

— Але ж під орудою у пана були сімнадцять тисяч жовнірів!

— І де вони тепер? — глузливо подивився Жолкевський на німця.

— За нами, не враховуючи обозу, йдуть неповні три хоругви. Якщо ви маєте на увазі військо нашого вельмишановного панства, помилуйте, як я можу причислити їх до коронного війська? Мені, польному гетьманові, коштувало титанічних зусиль примусити їхніх милостей коритися командам рейментаря. Тому хлопство мало змогу так довго випробовувати моє терпіння. А якщо прийняти до уваги той факт, що серед козаків добру третину складали жінки і діти, можна сміливо викреслювати таку вікторію з переліку власних заслуг.

Гейденштейн зробив заперечливий жест.

— О, ви надто суворі до себе, пане гетьмане. Повірте, вам нічого соромитися. Окрім жінок та дітей в Солониці ми обложили Наливайка, Лободу, Кремпського, Саулу, Шостака і ще кілька тисяч справжнісіньких горлорізів. За всіма цими *lotro*³ гірко плакав зашморг. Клянуся мантією імператора Рудольфа, ви зробили справу потрібну для спокою Речі Посполитої!

Жолкевський роздратовано засопів. Він жодною мірою не потребував співчуття або оцінки своїх дій від пихатого іноземця, яким був Гейденштейн.

— Мені це відомо, пане Райнольде. Саме з цієї причини за нами ідуть підводи з закутими реблізантами, а мої жовніри не зводять з них очей ні вдень, ні вночі. Погодьтеся, простіше було б стягти їм голови ще в Лубнах. Але я доправлю їх до Варшави, щоб нобілітет Великопольщі міг на власні очі спостерігати страту злочинців, які наважилися зробити замах на статuti Речі Посполитої і обагрити руки кров'ю її шляхти.

Німець одразу ж відчув настрій Жолкевського.

— Немає ніякого сумніву щодо мудрості вашої ясновельможності, — схилив він голову, примруживши очі. — Однак ми обидва надто сильно піддаємо себе всім неприємностям довгої подорожі крізь просякнуту дощовими струменями пустелю. Повірте, в

² *Verbum nobiles* (лат.) — слово шляхтича.

³ *Lotro* (лат.) — розбійник.

таких умовах немає нічого кращого за келих доброго вина. Воно зігріє серце, прожене нудьгу і вилікує від клятої вогкості.

З цими словами Гейденштейн дістав зі своєї, обтягнутої темною шкірою валізи, кришталеву карафу з прозорою рідиною, дві срібних чарки і кілька плоских порцелянових посудинок. Швидко і охайно розмістив усе на невеличкому відкидному столику.

— За мить до від'їзду я покликав челядь, зробив кілька вказівок і ось! Відмінна гданська горілка, сир і паштет із заячої печінки. Просто, але цілком пристойно.

— Я звик обідати в більш сприятливих умовах, — сухо відмахнувся Жолкевський, але Гейденштейн запротестував:

— О майн херц! Хто мовить про обід?! Як кажуть французи — а ля гер — ком а ля гер! Тож мусите спробувати. Пан Замоїський ніколи не гребує такими простими речами, коли нам з ним доводиться долати довгі милі шляхів.

Жолкевський мимоволі зморщився. Йому були не до вподоби зауваження на кшталт того, яке дозволив собі Гейденштейн. Він був підлеглим Замоїського на королівській службі, але не звик вважати себе менш значущою особою. А щодо здібностей полководця, тут... Одне слово, багато хто з вищих кіл Варшави вже не раз тішив самолюбство пана Станіслава тим, що ставив під сумнів раціональність підпорядкування нинішнього польного гетьмана коронному.

— Що ж, у такому разі обов'язково спробую, — все ж зверхньо посміхнувся він.

— І ви не пожалкуєте! — взявся за карафу Гейденштейн.

Після кількох чарок настрої дійсно поліпшився, а дощ перестав турбувати, як і нескінченний шлях попереду. Жолкевський відсунув завіску на вікні і навіть розстебнув золоту застібку киреї. Задумливо почав досліджувати поглядом приховані завісою дощових крапель простори Наддніпрянщини.

Там, в долині, що полоого розляглася праворуч від шляху, зеленіли недозрілими хлібами ниви і виблискували темними від негоди плесами кілька ставків. На обрії темніла широка стрічка старезного лісу. Навіть на відстані кількох миль вражали товсті стовбури дубів на узліссі, їхні широкі крони, розщеплені блискавками верхів'я. Неподалік від шляху самотньо стовбичив віп'ряк, манівцями торохкотіли кілька навантажених хмизом возів. Налякані виглядом коронних хоругв, селяни чимдуж мчали геть за очі.

— Ці люди добряче налякані, — почув Жолкевський зауваження німця.

— Маю надію...

— Пане гетьмане, ви вважаєте що бунт подавлено? — раптом запитав Гейденштейн.

Жолкевський відзначив, що після гданської горілки це запитання його майже не роздратувало. Натомість він саркастично посміхнувся.

— Чому вас це турбує, пане Райнольде? — відповів запитанням на запитання.

Гейденштейн знизав плечима. Він з німецькою охайністю склав до валізи судки і напівпорожню карафку, після чого ретельно обтер руки серветкою і поглянув на співрозмовника:

— Бачите... Навколо нас створюється історія, пане Станіславе. Вельможне панство здійсмає лицарську зброю, щоб здійснити подвиги, щоб навіки занести свої імена в її золоті скрижалі. Такі славні воїни, як ви, пан Замоїський, десятки інших не менш достойних синів Речі Посполитої... Всі віддають свої сили, молодість і лицарський досвід на олтар служіння вітчизні. Вони достойні того, аби їх імена і діяння були донесені до потомків. Адже це прекрасно, чи не так? Тому я, ваш щирий слуга, мав сміливість взяти на себе роль менестреля, який збереже силою пера відбитки слави і звитяги. Але для цього, люб'язний пане Станіславе, замало лише сухої мови імен, чисел і дат. Я повинен відчути, що рухало вами і решпою лицарів, примушувало класти життя на чашу терезів у кривавих битвах при Чорному Камені і Солониці. Я хотів би знати чим керувалися і ті, хто протистояв вам, терпів голод і муки, приймав смерть навіть... Донер ветер, навіть заради можливості здобути фураж для коней! Тоді моя праця виглядатиме більш живо, буде сповнена відчуттям часу і характерами людей.

Жолкевський відкинувся на обшиту блакитним оксамитом стінку карети.

«Пихатий індик» — подумав він, розглядаючи Гейденштейна. — «Справжній пихатий індик, який уявив себе Геродотом і Корнелієм Тацитом разом узятими. Але, власне, чому б не уявити себе Цицероном? Принаймні, є можливість відволікти свою увагу від залитих дощем краєвидів».

— Ви запитуете чи бунт подавлено, пане Райнольде, — почав Жолкевський тоном ментора. — На мою думку цього не відбулося.

— Але ж...

— Так, так, ваша милість, я не помилився. Він навіть не придушений. Ми лише, якщо бути відвертим, отримали тимчасовий перепочинок.

Гейденштейн улесливо посміхнувся.

— Пан Станіслав надто скромний, як і личить справжньому лицарю. Він не бажає випинати власних заслуг перед короною, справедливо вважаючи, що вони промовляють самі за себе. Так, я розумію. Але будьте певні, ваш покірний слуга буде першим, хто надасть вашим заслугам гідної шани. Чітке керівництво регіментами війська, блискавичні маневри, переправи, марші. Ви цілком і повністю оволоділи ініціативою на всій площі театру бойових дій. А ця дотепна шпигунська гра! Чого варта одна лише комбінація з уявною переправою через Дніпро? Адже козаки дійсно повірили, що ми йдемо на Переяслав з цілєю зненацька захопити їхні сім'ї і майно. Втративши всього кілька возів, кілька човнів... Геніально!

— Двадцять чотири вози і десять човнів, якщо бути точним, — відповів Жолкевський. Крім того, ця, як ви зволили висловитись, комбінація коштувала мені двох товаришів гусарської хоругви, яких було відряджено до Наливайка в якості перебіжчиків.

— О, Беллона⁴ потребує кривавих жертв за свою прихильність!

— Без сумніву.

— Крім того у вашому обозі, — продовжив Гейденштейн, — стриножений Наливайко. Двадцять чотири гармати, знамена імператора Рудольфа, ерцгерцога Максиміліана захоплені у козаків. На мій погляд це перемога, ваша ясновельможність, і перемога остаточна!

— Ви бачите лише те, що лежить у вас під носом, мій друже, — поблажливо мовив Жолкевський. — Так, ми побили багатьох... Багатьох надовго відучили від поганої звички вимагати стації⁵ з маєтків шляхти. Але скажіть мені, чи багато часу пройшло від вбивства Косинського?

Гейденштейн на хвилину замислився.

— Три роки, пане Станіславе. Якщо мене не зраджує пам'ять, Косинського було вбито під час п'яної бійки в одному з шинків у Черкасах. Його зарубав хтось з пахолків Олександра Вишневецького.

— Лише три роки, пане Рейнольде! Це дуже сумно, запевняю вас. Того реблізанта від нинішнього, який рипить зубами десь позаду нас, відрізняла невизначеність. Він ще чітко не знав чого хоче. Все просто, скажете ви: гроші і влада. Але справжній бунтівник крім них має ще ідею, якою може згуртувати навколо себе незадоволених... І от, лише через три роки після того як його вбито... До речі, ви чули які нісенітниці складено про смерть Косинського в Україні?

— Лише те, що я вам сказав.

— Є ще одна цікава версія. Начебто Сейм і я особисто, хитрістю заманили його на церковний собор у Брест, де заарештували і, присудом трибуналу, замурували у підземеллі одного з кляшторів. Як вам подобається?

— Банальні чутки.

— Так, чутки. І чутки вельми небезпечні, тому що надають покійному козацькому

⁴ Беллона — в римській міфології богиня війни, дружина бога Марса.

⁵ Стації — податок на утримання війська.

ватажкові романтичний ореол, такий собі образ мученика... Але я відступив від теми нашої розмови. Отже минуло лише три роки і ми маємо Наливайка. Козацтво це тисячоголова гідра, пане Гейденштейн!

— З якою ви, ваша ясновельможність, цілком успішно ведете боротьбу.

— Так, успішно, хоча і *ad infinitum*⁶. Але навіть не це мене турбує. Мене турбують причини за яких ця гідра з'явилася на теренах Речі Посполитої.

— Ви хочете сказати, що таких причин декілька?

— Десятки! — вигукнув Жолкевський. — Але основних три. І вони цілком пояснюють чому ми повинні переносити свою увагу з вирішення зовнішніх питань, на те, щоб владнати негаразди всередині королівства. Досить важлива проблема, але особисто я не маю уявлення як з нею покінчити, не втративши позицій.

Гейденштейн витягнув з кишені невеличкого блокнота і взяв до рук олівець.

— Якщо вас не обтяжить, я хотів би почути перелік таких причин, — офіційно заявив він.

— Не обтяжить, пане Райнольде, — іронічно посміхнувся Жолкевський. Він зручніше вмовстився на своєму дивані й почав загинати пальці. — Перша з причин, як це не банально, закони нашої держави, головним чином Люблінська унія 1569 року. В Україні внаслідок неї ми отримали тисячі й тисячі людей, існування котрих закон взагалі не передбачає. Вони не є шляхтою, вони не міщани, але вони не бажають бути панськими хлопами.

— Ви маєте на увазі козаків?

— Саме їх. Адже ні для кого не таємниця, що козаки здавна володіли цими землями. Вони озброєні, дикі, як степовий віпер і мають власне уявлення про гонор. Але тепер вони не вписуються в наш світ, тож мають зникнути. Або через надбання шляхетних привілеїв, до чого я особисто маю вкрай негативне ставлення, або, і це мені подобається більше, методом переселення на панські ґрунти, під владу староств і повітів. Особисто я упевнений, що так повинно бути, але для них мова йде про власне виживання, тож вони мають протидіяти, чим і успішно займаються. Крім того, вони завжди знаходять підтримку в хлопства, адже до Люблінської унії *agricolae*⁷ жили за Литовським статутом і були вільними у відносинах зі своїми панами. Тепер ми їм цього не дозволяємо і вони є нашою власністю. Тож цілком природно, що це їм не подобається.

Другою причиною, на мій погляд, є релігія. Не можна забувати, що козаки нерозривно пов'язані з грецьким обрядом вже шість сотень літ і вважають свою віру несправедливо приниженою. Ви помітили, як Наливайко пристрасно руйнував костьоли і уніатські церкви? Так, так, ідея підпорядкування православних патріархатів святійшому папежу для них все одно що червона ганчірка для тура. Я помічав такі тенденції і у Косинського, але Наливайком вони висловлені яскраво, як ніколи раніше. Згадайте, як вони шаленіли в маєтках уніатського єпископа Терлецького! Каменя на камені... і, до речі, не тільки в Терлецького! Зараз я вже не маю впевненості у своєчасності підписаної минулого року в Бресті унії католицької та православної церков. Що до останньої, третьої причини, яка може бути і найпершою, це не що інше як земля. Ви здивовані, пане Райнольде? — звів брови гетьман, помітивши заперечливий жест німця.

— Я лише хотів сказати, що землі в Україні значно більше ніж рук, здатних її обробляти, — розвів руками Гейденштейн.

— Розумію вас, — змахнув головою Жолкевський. — Ми бачимо навколо себе тисячі десятин пустки, голого степу. Але це лише перше враження. *Nora ruit, tempora mutantur*⁸. Ще

⁶ *Ad infinitum* (лат.) — до безкінечності.

⁷ *Agricolae* (лат.) — землеробці.

⁸ *Nora ruit, tempora mutantur* (лат.) — час біжить, часи змінюються.

століття тому Польща могла забезпечити нас усім, у чому ми мали необхідність. Та кількість населення невпинно зростає, а наші землі не безкінечні. Вони не можуть створити новому нобілітету того, що йому повинно належати за статусом, який йому надав сам Бог. Наслідки не примушують на себе довго очікувати, тож для нашого часу стало звичним явищем існування людей, які поєднують шляхетне походження і злидні, в яких проживають. Для них Україна є чимось на зразок такого собі Ельдорадо. Отже, всі ці тисячі голодранців з околичної шляхти різними правдами і неправдами добувають для себе привілеї на українські землі, які відійшли короні внаслідок тієї ж Люблінської унії. Доброго чорнозему, прошу помітити! Тож в Україні протягом останніх двох десятиліть з'явилася велика кількість шляхтичів, які поділили її землі, слідом за чим почали шукати робочі руки для її обробки і захисту від кочовиків. Зайве казати, що ці руки мають належати своїм панам так, як вони належать в Польщі, тобто в цілковитій власності. Такі руки були в людей, які здавна жили в Україні. Маємо поневолення не лише поспільства, а й козаків. А такі дії викликають бунти. Все надзвичайно просто. Тому я не потребую співу дифірамп з приводу зрубання голови чудовиська, на місці якої ось — ось виросте десятків нових.

Гейденштейн зацікавлено вислухав палкий монолог польного гетьмана і знизав плечима:

— Але ж, ваша ясновельможність, якщо вам відомі причини заворушень, ви цілком гарантовано можете уникнути бунту, усунувши їх.

Жолкевський зміряв німця презирливим поглядом.

— Здається, ви нічого не зрозуміли, пане Райнольде. Навіть якщо уявити, що усунення цих причин можливе фізично, — мовив він холодно, — є ще така річ, як бажання шляхти змінювати закони, створені нею для захисту власних інтересів. Такого бажання немає. Річ Посполита є державою шляхти. І ніхто, повторюю, ніхто не примусить шляхтичів йти на поступки хлопству. Тому що це ганебно, принизливо і суперечить самому духу польського шляхтича. Ми краще покладемо всі до єдиного своєї голови, але не дозволимо забруднити гонор такими поступками. Дякувати пану Єзусу, необхідність у таких жертвах не виникає, а наша військова міць дозволяє диктувати свою волю з позиції сили.

Гейденштейн щось похапцем почав занотовувати.

— Що ви пишете? — запитав у нього Жолкевський.

— Пан Станіслав мовить надзвичайно цікаві речі! — не відриваючись від писання, відповів німець. — Мушу вести записи, аби потім, впорядкувавши їх, вплести в перелік чисел і дат, як красуня вплітає яскраву шовкову стрічку у своє волосся.

— Як бажаєте, — потис плечима гетьман. — Речі, про які я вам оповідав, не несуть у собі державної таємниці, до того ж вони банальні й лежать на поверхні для будь — кого, хто вважає себе людиною освіченою і цікавиться політикою.

Пан Станіслав замовк і повернувся до розглядання краєвидів. Дощ нарешті вщух і на заході навіть з'явилася тоненька стрічка чистого від хмар неба, у яку, тієї ж миті, заглянув грайливий сонячний промінь. Він пробігся по жовтоверхим будівлям недалекого хутора, які тулилися за високим дубовим частоколом, серед неглибокої, але досить продовгастої балки, куди петлею збігала дорога. Висвіплив срібло на плесі невеличкого ставка і загравав у мокрих травах навколо діамантами дощових крапель. Ніби у відповідь йому міради цикад вздовж шляху озвалися своїм оглушливим шелестінням. Жолкевському нестерпно захотілося відчути себе на вузьких вуличках Варшави, серед натовпів людей, а звуки степу помінати на цокіт копит до кам'яної бруківки, луною відбитий від склепіння високих будинків над головою. Він пригадав палкі обійми пані Хелени, тепло каміну, поблизу якого приємно сидіти, загорнувши ноги в теплу медвежу шкіру, пити старе угорське, або читати старенький томик Гая Светонія Транквіла. До цього Едему залишалося близько семисот миль і майже два тижні шляху. Так, грізний каратель українського народу Станіслав Жолкевський мріяв про тихий відпочинок і сподівався більше не повертатися в Україну, принаймні цього року.

II

За чотири сотні кроків позаду коронного польного гетьмана і його супутника, в оточенні хоругви панцирників, йшли окремо від обозу два вози, запряжені четвіркою добрих коней кожен. Повільно і урочисто пливли крізь степ рухомі в'язниці, щільно оточені суворими жовнірами. Станіслав Жолкевський надто довго полював за своїми бранцями, щоб дозволити бодай найменшу можливість для звільнення їх швидким відчайдушним наскоком з поля. Тому ціла хмара вимпелів на верхівках ратищ в'ється над возами, грізно дзвенить залізо обладунків, похмуро позирають навкруги уважні очі з — під залізних місюрок.

Але бранці не сподівалися на чудо. Вщент розбите могутнє військо, розвіяна над степами козацька слава і нікому прийти на допомогу тим, кого везуть на ганебну страту. Хмільні після кривавого бенкету лежать братчики в чистому полі і ніхто їх не зможе підняти крім сурми страшного суду. Повільно і урочисто пливуть вози... У першому їдуть закуті по руках і ногах козаки Северина Наливайка. Їх було шестеро, з яких двоє досить значних: полковий суддя Федір Мазепа і київський сотник Яків Кизим. Другий займав сам Наливайко у товаристві чотирьох озброєних секирами і пістолетами охоронців.

Мовчав бунтівний отаман, лише гірко зігхав, пригадуючи безглузду зраду своїх козаків і пекельну різанину, яку в нагороду за неї вчинив їм Жолкевський. Він лежав на оберемку соломи, закинувши голову догори, вдивлявся у важку пелену темно — сивих хмар, яка щільно вкривала небо. Його могутнє тіло, вкрите горою м'язів, навіть обплетене пасмами ланцюгів і зодягнуте в рам'я, крізь численні проріхи якого було видно синці і поразки, виглядало по — богатырськи. Здавалося, він легко може розірвати свої ланцюги, лиш замислився і лежить так доки, щоб скоро встати і легко струснути з себе залізні пута. Але ні! Міцні ланцюги тримають Наливайка. Прикутий він ними до грубих дошок возу. Пильно позирає варта, виблискують на сонці гострі леза сокир. Вкотре зігхає Северин. Чому ж продали, рятуючи власні життя, свого отамана ті, про чию долю він так турбувався, кого водив у бій і з ким ділив «хліб козацький»? А ділити було що, бо ж знав Северин Наливайко науку бути добрим полководцем і мав щасливу долю. Здобич золотим дощем сипалась на голови сміливим. Лише у Слуцьку п'ять тисяч литовських кіп срібла. А Луцьк? З виглядом покірливості луцький біскуп і його шляхта склали біля ніг Наливайка мішки з десятьма тисячами злотих, і навіть це не врятувало місто від погромів... Продали! Зграєю вовків вдерлися до шатра. Накинулись всі разом і, стриноживши, доправили в табір Жолкевського, перед очі Струся, Собеського, Ходкевича й інших, котрі вимагали помсти. Скреготів зубами у безсилу відчай Северин. «Чому ж, чому ж так сталося?» — вкотре думав він і не міг знайти відповіді. А може мав рацію пихатий Струсь, коли плюнув йому в очі оте: «Хамське поріддя не має гонору! Заради свого нікчемного життя вони продадуть будь — кого. А якщо пан накаже, зашмагають до смерті власного батька. І все заради того, щоб самим животіти, мов бидлу!»

Ні, не так все було і Северин знав це. Немало грошей потратили пани, аби здійснити в таборі козаків ту бучу, яка призвела до поразки. По одному купували Іуд, які потім підбурювали козаків. Але їх було в десятки разів менше, ніж палких сердець, для яких гонор важив не менше, чим для польського шляхтича. Гарячих голів, котрі легко дали себе задурити і в них було поселено чутки про зраду самого Наливайка. Та не зраджував він їх, не зраджував! І неодмінно примусить всіх повірити в свою чесність. Там, у Варшаві, на ешафоті, змушений до дна випити свою гірку чашу...

Розмірено похитується віз і ляпотить багно під копитами коней. Жовніри від нудьги перемовляються між собою, пригадуючи добру мальвазію, яку пили напередодні і жалкують, що тепер змушені мокнути на дощі. Вони, тисяча чортів, відчувають як злиплись їх горлянки, адже в них від ранку не було жодної краплини вина!

— І все через тебе, лотре! — без злості в голосі мовить один з жовнірів, лігній вже

чолов'яга, чия багряна пика виглядає з — під моріона⁹, немов гарбуз з — під невеличкого листка. — Заманулося тобі, пся крив, бунтувати? Тепер ось четвертують тебе, дурня. І то є бардзо добже. А може настромлять на палю... Особисто я б дав розпорядження, щоб тебе, скурвого сина, колесували. Щоб тягли з тебе жили по колесу. О, то є добряча кара для такого банити як ти! Минулого року я бачив як пускали по колесу одного бідолаху. Матко боска, як він верещав! Клянуся свентим паном Єзусом, кров стигла в жилах. А коли малодобрий¹⁰ почав кліщами ламати йому кістки, хрускотіло, немов ламають старого паркана. Тисяча дзяблів, він все верещав і верещав... Ти теж заслуговуєш таку кару альбо ще більшу, адже дякуючи тобі чесні люди змушені мокнути під клятим дощем, аби ти не утік. Сто кіп дзяблів пану в пику, на мені не залишилося бодай однієї сухої нитки! А яка дяка? Навіть чарки нікому піднести...

І важко зітхає жовнір, обурений несправедливою долею. Але хіба він не звик до несправедливості провидіння? Що з того, що ти шляхтич, а твій герб старий і вкритий славою предків, коли за душею ані шеляга? Тому доводиться нести важкий хрест свій, прислуговуючи тим, кому фортуна звикла показувати обличчя, а не спину.

Мовчить Наливайко. Йому немає діла до бід цього підпанка — невдахи. Він не зазирає наперед, щоб побачити себе в руках ката, перед тисячами очей у яких блищить жадова крові. Десь попереду, у ридвані, їде Жолкевський, виїдять на чолі своїх хоругв шляхами притихлої України пани Щасний — Гербурт, Ковачевський, Гурський, Сладкевський, Зембжидовський, Порицький, Пшерембський, Плесневський і Улясницький. О, він не раз бачив страх у їхніх очах. Зовсім не так поглядали вони, коли трусив їх гамани і комори, як поглядають тепер, коли він прикутий до триклятого воза, немов звичайний розбійник. І Северин занурився у згадки, намагаючись там знайти втіху, заховатися за їх широкою ширмою від реалій дня, де він, наче зацькований звір, веде нерівну боротьбу з власним відчаєм...

III

За дверима почувся гуркіт кованих залізом підбор і Северин побачив голову з скуйовдженим чорнявим волоссям.

— Батьку, запорожці приїхали, — видихнув ще до того як забігти до свілиці козачок, зодягнений в червоні китайчаті шаровари і шовкову вишиванку. Він важко відсапувався, рукою притримуючи завелику для нього шаблю. Очі малого відсвічували такою радістю, ніби він довідався про приїзд власних братів.

— До вони? — підхопився Наливайко з — за столу, відкинувши листа, якого саме читав.

— Стали кошем на стріл лука від міських мурів, — скоромовкою відповів джура.

— Скільки? — Северин відчув як швидко почало стукотіти серце у грудях. Він надто багато надій покладав на Січ, надто велику роль призначив братчикам у своїх планах на майбутнє. Джура почував потилицю.

— Возів півтора ста мабуть, ще комонні, багато. Запорізька старшина біля воріт, питає дозволу зайти.

Северин швидко одяг видрову шапку, увінчану пером павича, і широким кроком попрямував до дверей.

Він, тамуючи напруження, проминув сходи високого різьбленого ганку, виставлені в рядок гармати на міцних дубових лафетах, кілька пустих мажар і діжу поблизу колодязя, біля

⁹ Моріон — іспанський бойовий шолом.

¹⁰ Малодобрий — кат.

якої поралися, напуваючи худобу, жінки. Пройшов бруківкою замкового майдану і наблизився до громаддя в'їзної вежі. Ось і ворота. До Наливайка підійшов курінний Щур, якому була доручена охорона замку від колишнього господаря і його пахолків.

— Пане отамане... — почав було він, але Северин змахнув рукою:

— Відчиняй!

— Козаків би зібрати, — не вгавав Щур. — Озброїти...

— Відчиняй, Юхиме, — змахнув чубом Северин. — Вони мені не вороги.

— Панська воля, — знизав плечима Щур.

З важким рипінням відчинилася кована грубим залізом, брама, а в лотках, розташованих всередині надбрамної вежі, заторохотіли грубезні ланцюги — кілька козаків повільно прокручували чималий коловорот, опускаючи підйомний міст.

Наливайко застиг, вперши руки в боки, під аркою воріт. Уважним поглядом спостерігав за невеликою купою вершників на тому боці рову. Запорожці терпляче очікували, доки дубова рама мосту ляже на гранітну підпірку з їхнього боку рову.

Вигляд прибулих так кричуще промовляв про їх належність до легендарного ордену лицарів, які здавна сиділи в низов'ях Дніпра і наводили страх на великі території південно — східного кутка європейського континенту, що Северин мимоволі замилувався ними. Міцні, широкоплечі, з обличчями темними від засмаги і поглядом схожим на зрізи мушкетних стволів, вони як влиті сиділи в сідлах прудконогих татарських бахматів, чиї гриви мало не торкалися землі, а рондики виблискували золотом галунів і сріблом численних прикрас. Одягнуті в кармазин і шовк, крицю кільчастих панцирів і хутро червоноверхих шапок. Озброєні цяцькованими золотом турецькими шаблями, оздобленими самоцвітами пістолями, крем'яними мушкетами англійських та голландських майстрів, запорожці походили на казкових богатирів Дикого Поля, билини про яких складали ще за часів Руських князів.

Попереду всіх сидів у сідлі, підбоченившись, кремезний козарлюга з довжезними, кольору воронячого крила, вусами. Неквапно пахотів люльчкою — носогрійкою з коротким череп'яним чубуком. З — під кошлатих брів він похмуро позирав на Северина, мугикаючи собі під ніс щось мало схоже на мелодію.

Нарешті пройшли кілька надзвичайно довгих хвилин і міст з глухим стуком впав перед суворими відвідувачами, запрошуючи їх заїздити до передових укріплень Брацлава. Запорожці торкнули коней і неспішно втяглися у напівтемряву надбрамної вежі. Козак з довгими вусами і люлькою в зубах зупинився перед Наливайком. Дивлячись зверху вниз, пожував губами.

— А що, хіба чекаєш на кого? — запитав у Северина сиплуватим, зірваним у боях голосом кавалериста.

— На добрих людей, — примружився Наливайко.

— І що, трапляються?

— Часом.

Запорожець витягнув з рота згаслу люльку і неквапно витрусив з неї попіл.

— На добрих людей, кажеш...

— На них.

— То ти від них колодами браму підпер?

Северин знизав плечима.

— А добрим людям що? Покличуть — я відчиню. Якщо вони добрі.

— А як ні?

— Чому не відчинити? Тільки, аби їм зле не стало.

Повільно, немов силкуючись, прибулий одяг на обличчя посмішку, більше схожу на оскал лісового сіроманця. Вкрите безліччю великих та дрібних рубців, його обличчя зморщилося, показалися міцні білі зуби, а очі жбурнули швидкі блискавки на Наливайка. Одним стрибком скочив він з коня і завмер перед Северином, розкривши обійми.

— Северине! — загудів мов у діжку.

— Григорію! — розвів руки і Наливайко.

— Ну що стоїш, мов ідол, почоломкаєшся, чи що?

Почоломкалися тричі, навхрест. Запорожець провів рукою по своїм, схожим на гадюку вусам, і озирнувся навкруги.

— Важно! — мовив він. — На біса і ковінька їх матері, як не важно! Ну веди в свої пенати. До речі, а як же ти просто взяв і сів собі в Брацлаві?

Наливайко запрошуючим жестом повів гостей до внутрішнього двору.

— А чому мені, пане Григорію, — говорив він, — не сісти?

— Ну, хоча би тому, що Брацлав центр староства і воєводства... А ти, як мені відомо, не є рейментарем коронного війська.

— Та який в біса рейментар... Так, простий собі чоловік.

— Отже?

— Я не до турка прийшов у Царгород, не до татарина у Бахчисарай. Хіба козак має менше права стати на лежі у Брацлаві, чим, приміром, Замоїський з кварцяним військом у Кракові, чи Радзивіл у Вільно?

— Важно! — ще раз протягнув запорожець. — Чутками земля повна. Кажуть, Наливайко оголосив війну шляхті. Тепер бачу це на власні очі. Адже ми у старостинському палаці?

Наливайко засміявся.

— Точно. Ми з паном старостою, тобто шляхтичем Юрієм Струсем тут мали розмову, тож він знайшов найкращим для себе забрати свої бебехи і котитися до бісової матері, доки мої хлопці з нього живого шкіру не здерли.

— Теж важно, — погодився запорожець.

Вони повільно йшли замковим подвір'ям. Прибулий оглядав юрби людей, які займалися різноманітною роботою, козаків на мурах і у вежах, міщан, що поспішали у своїх справах до замку, або навпаки, в направленні міста. Перед ним текло звичайне життя, зовсім не схоже на тихий відчай людей, домівки яких захоплено купою розбійників і горлорізів, як про це кричали у всіх усюдах польські урядники і пахолки Струся.

— Здається, міщанство цілком спокійне і поділяє твою думку щодо леж. Чого не скажеш про шляхтичів, яких ми зустрічали на шляху сюди.

Наливайко різко повернувся до запорожця і показав йому свій величезний кулак.

— Ось де вони в мене! — грізно мовив він. — Шляхта... Плювати я хотів. Вони прийшли на землю козацьку, тож нехай мають козаків над собою, а інакше... Коли вони мають можливість зустрітися з моїми хлоп'ятами, можеш бути певним, вони цінують свій шляхетний гонор значно менше, ніж можливість вшитися геть до дідькової матері! Вони в мене і стації на козацьке військо справно платять, і мені подарунків підносити не забувають.

Запорожець нічого не відповідав. Він досить добре знав Северина Наливайка, щоб бути впевненим — той каже чисту правду. Саме тому він і зголосився очолити січових відчайдухів, які йшли до Наливайка спільно з ним «пустити лядської крові». Проминувши комори і пушкарню, зійшли на ганок, з якого Северин збіг кілька хвилин тому, щоб особисто привітати старого товариша. На ганку Наливайко зупинився і щосили свиснув, заклавши до рота пальці так, що в оточуючих позакладало вуха.

— Гей, а хто там?! В панів — запорожців коней прийняти, доглянути! Ще діставайте з погребів меди — горілки! Ставте казани на вогонь, накривайте столи, щоб тріщали! Бенкетувати будемо! Пити — гуляти будемо! Бо ж пан — отаман, славний Лобода до мене в гості завігав!

Козаки, що юрмилися перед ганком, не примусили прохати себе двічі. Очевидно заклики такого роду були серед оточення Наливайка досить частим і бажаним явищем, тож вже за хвилину задзвонили ключі біля важких замків на льохах і коморах, загуркотіли дубові діжі з напоями, які козаки викочували на світ божий. А до колодязя вже бігли молодики з відрами, дебелий кашовар роздмухував вогонь під великим мідним казаном. Кілька гультіпак тягли, готуючись зарізати, кабанчика, який відчайдушно верещав. І все швидко, весело, з жартами. Напої розливали по карафам, суліям і кунганам, жінки скубали півнів і каплунів...

Приготування до бенкету проходили так швидко та злагоджено, що Лобода не стримався протягти своє одвічне «важно!».

— Соколи, — сміявся Наливайко, — соколята! Ох не люблять випити! Та й попоїсти не люблять, що там Бога гнівити!

Він повернувся до запорожця і враз став серйозним. Поглядом уважних очей заглянув у його закрите маскою байдужності обличчя.

— Що ж, пане Григорію, прошу до світлиці. Хай не прогнівляться козаки, але нам накриють окремо, щоб ти міг мені оповісти, з чим завігав, та присуд товариства повідати.

Лобода, а слідом за ним Северин, піднялися вузькими кам'яними сходами і, попетлявши трохи коридорами, до яких надходило надто мало світла, а у повітрі відчувався сильний запах цвілі, зайшли до просторої світлиці, де на них очікували два зручних фотелі, а двоє прудконогих дівок — служниць поспіхом носили на стіл.

Запорожець огледів кімнату. Вбрана вона була дуже просто — окрім столу і крісел вкрита кожухом постіль, широка лава під вікном і просте дерев'яне цебро з водою поблизу дверей. На стіні над постіллю невеликий перський килимок, на якому висіли шабля, пара пістолетів і татарський лук з сагайдаком, повним стріл. У кутку, під біленою стелею, ікони Святої Трійці й Божої Матері.

Скоро стіл був укритий горою страв та напоїв і козаки підняли чарки.

— За що ж вип'ємо? — запитав Лобода.

— А вип'ємо, товаришу мій дорогий, — подивився в очі запорожцеві Северин, — за те, щоб між нами не було ворожнечі і розбрату. Нехай у минулому залишаться ті часи, коли ми мусили стати ворогами, а попереду нас очікують лише спільна боротьба з людським племенем. Бо діло, яке розпочинаємо, велике і трудне, а успіху в ньому ми зможемо досягнути лише разом і ніколи поодиноці.

Лобода на знак згоди схилив голову. І хоч він не прохопився жодним словом, Северин бачив — йому подобається почуте і він підтримає те, про що Наливайко мав йому розповісти. Що лишень думають про це братчики?

Мовчки випили і взялися до страв. Запорожець із задоволенням помігив, що страви подано так, як заведено на Січі — без непотрібних витребеньків, але разом з тим ситно і смачно. Прості глиняні полумиски і дерев'яні тарелі, олов'яні ложки і чарки, а на цьому посуді приготовано прості, але поживні страви: смаженина, щерба, гречаники з салом, вареники і смажені в сметані коропи. Навіть тим, як було подано обід, колишній пахолок князя Острозького намагався довести, що він є заодно з запорожцями, такий, як вони, один з них.

Час проходив неспішно і з подвір'я за вікном чулися веселі пісні, музики, крики підпитого козацтва, а Северин ніяк не міг розпочати розмови, яка його так цікавила. Було випито по другій чарці, третій. Розмова точилася на сторонні теми, тож Наливайко, врешті, відчувши, що Лобода, за своїм звичаєм, з ним бавиться, теж почав поважно розмірковувати про переговори з німецьким цісарем Рудольфом, про майбутню війну з турками. Про недавні події у Молдові, під час яких собака Аарон, порушивши домовленість з козаками, напав на них під час повернення з походу на Кілію і Тягин, внаслідок чого Северин втратив чотири тисячі турецького ясиру і більшу частину іншої здобичі.

Нарешті Лобода запалив люльку і, відкинувшись на високу спинку фотелю, уважно подивився на Наливайка.

— Маю до тебе, Северине, звістку від кошового отамана і всього низового товариства.

Наливайко витримав погляд.

— Я готовий вислухати присуд братчиків, пане Григорію.

Запорожець схилив голову.

— Лист колишнього сотника надвірного війська князів Острозьких Северина Наливайка було читано в козацькому колі. Визнано, що провина його велика позаяк він здійняв руку на своїх братів — козаків під час повстання отамана Кшишпофа Косинського. Пролив християнську кров, що за звичаєм запорізьким і законом Божим є смертним гріхом,

тож карається смертю за першим, і вічним прокляття за другим. Але ми вивчили і доводи, які пан сотник привів на свій захист, і маємо думку, що вони достойні уваги. Те що він знаходився на службі у київського воеводи князя Острозького ще до війни з козаками, в деякій мірі виправдовує дії пана сотника і громада погоджується, що, будучи людиною у якої є свій гонор, він не міг полишити князя у таку важку для нього хвилину, а був змушений виконувати його накази. Тепер низове лицарство не має підстав підозрювати пана сотника у ворожнечі до себе і погоджується забути минулі негаразди заради майбутніх лицарських справ для України і козацького війська потрібних. Щодо пропозиції пана сотника самому прибути на Низ і віддати свою шаблю для вчинення над ним кари, громада дає таку відповідь: ворота Січі завжди відкриті для людей лицарських, а шаблю свою нехай пан Наливайко залишить собі і міцно тримає її на погибель ворогам віри православної і звичаїв козацьких. Тож Низове військо згодне відрядити охочекомонних козаків на діло, яке пропонує пан сотник супроти ляхів і вважає його своїм побратимом. Окрема дяка висунута панові отаману за півтори тисячі коней, які він, користуючись, без сумніву, благородними мотивами, дарує товариству.

Лобода уважно дивився в очі Наливайкові, щоб побачити як він відреагує на важливу для себе новину, але вираз обличчя отамана був кам'яним.

— Отже кіш, який стоїть під стінами Брацлава, низове товариство відрядило для нашого спільного діла? — карбуючи кожне слово, запитав Северин.

— Саме так! — гаркнув Лобода і голосно зареготав, аж луна пішла під склепінням старостинського палацу. — А що отамане, ох і піддамо куті меду! Чого мовчиш? Може не радий?

Чи радий він? А хіба це запитання взагалі доречне? Хіба може Северин відповіддю на нього висловити все, що коїлося в нього у душі? Всю ту радість і колосальну полегкість, яку відчув?

— Радий, братику, дуже радий! — вимовив він просто.

Нарешті гора, яка була тягарем для нього протягом довгого часу, відразу впала з плечей, залишаючи можливість діяти. Ще кілька місяців тому відіслав він на Базавлук листа з покайням перед запорожцями за події річної давності, коли змушений був у лавах польського війська виступити супроти січовиків, які підтримали Косинського. Крім визнання власних провин, Наливайко інформував запорожців про вихід коронного гетьмана з п'ятнадцятьма тисячами війська у передгір'я Карпат, щоб стерегти там татар. Замойський мав на меті перехопити їх, коли ті, переобтяжені здобиччю, будуть повертатися з походу на Угорщину і звернувся до Наливайка з проханням про допомогу. Северин був розумною людиною і не збирався упускати такої нагоди. Адже це був привід не лише заробити "хліба козацького", а й поновити стосунки з низовим лицарством. І найголовніше — здійснити задум, який він виношував у собі вже багато років, не втаємничуючи в нього навіть найкращих друзів. Тому не погребував зігнути голову перед присудом січової ради, не пожалкував здобичі належної йому після вдалого походу на татар. Він не прогадав. Запорожці дали згоду і він, нарешті, зможе втілити задумане в життя.

— Послухай, Григорію, — нахилився Северин до Лободи і гаряче зашепотів. — Багато що маю тобі сказати. Та спочатку наповнимо келихи добрим медом. А підіймемо їх за нас з тобою, за те, що змогли ми пронести нашу стару дружбу крізь чвари і негаразди. І ще підіймемо їх за славу козацьку і матінку нашу багатостраждальну Україну. Голос його здійнявся і забринів, — нехай надихає нас на майбутню боротьбу за її волю! І, нарешті, вип'ємо за справу, яку я вирішив тобі, братику дорогий, довірити. За її успіх!

Лобода лише струснув довгим своїм оселедцем.

— Будьмо! — вигукнув він і грюкнув до столу шаблею. — Там, — вказав він в бік запорозького табору, — п'ять тисяч лицарів і всі вони очікують на справжнє діло. А скоро їх буде ще більше!

Наливайко наблизився до побратима і поклав йому на плече руку.

— Послухай мене, брате! На нас покладено велику місію... То пусте, що лядську руку

триматимемо, тимчасово це. Нам аби військо зібрати, силу свою відчути. Потрібне добре військо, з доброю арматою і кіннотою, яке б могло протистояти гусарським хоругвам, розумієш?

— Розумію, — відповів Лобода. Він до дна випив свій келих і вдарив ним до дошок столу. — Не боюся тримати я лядської руки, не раз змушувало життя. Була б справа того варта. Я бачу, Северине, в тебе є щось на душі. Тож, якщо хочеш мого розуміння та допомоги, розповідай про все. Тоді разом і помізькуємо. Я, звичайно, без пана кошового і всього товариства не можу давати відповідь за всю Січ, але моя думка не остання. Крім того, я цілком у змозі прикласти свою шаблю до твоїх і повір, це не найслабша шабля серед низового лицарства!

— Нехай мене покарає Бог, якщо я колись так вважав! — палко відповів Северин.

— Дякую, — Лобода схилив голову. — До речі, а скільки шабель маєш ти під своїми знаменами?

— Дві з половиною тисячі. І такі козаки, що хоч чорту в зуби!.. Але до справи!

— Що ж, до справи.

Наливайко широко змахнувши рукою, згорнув з одного боку столу посуд і розстелив там великий сувій пергаменту. Запорожець із здивуванням побачив перед собою досить точну і детальну мапу Дикого Поля від Брацлава й Білої Церкви до пониззя Дніпра, Очакова і Буджаку.

— Ось воно! — п'ятірнею натиснув на середину мапи Северин. — Земля, яка не має собі рівної у Європі. Тут безкінечні милі щедрих пасовищ, чорнозему, багатих дичиною гаїв і пущ. У річках безліч риби. Знайдеться будівельний ліс, сіль, селітра. Земля Дикого Поля справжній скарб, і для нас залишається лише зрозуміти, чому вона стоїть пустою. Звичайно татари... Але для людини, яка звикла тримати в руці меч, вони не є великою загрозою, що й доводить саме існування Запорізької Січі. Що ж тоді? На мою думку, першою і найголовнішою причиною є наша роз'єднаність. Саме так! Поглянь навколо, брате: в лугах, гаях, в плавнях тисячі лугарів розкиданих окремими купами. В байраках по всьому Дикому Полю сотні зимівників, бурдюгів. Населення цих диких місцевостей веде нерівну боротьбу з кочовиками. Їхні сини й доньки цілими валками минають ворота Криму, щоб навіки згинути в басурманській неволі. Їхній плач чути в садах Анатолії і в пустелях Аравійського півострова, в портах Єгипту і серед оаз Персії. Але ніхто з цих людей не розуміє у чому їх порятунок. А я кажу: в єдності! Об'єднайте свої зусилля, створіть міцну державу і ви одразу відчуєте власну силу! Що татари? Лядських панів прогоните аж до Покуття і Підляшшя!

Северин перевів подих і блиснув поглядом на запорожця.

— І ти вважаєш можливим створити таку державу під носом у Речі Посполитої? — зацікавлено мовив Лобода.

— Не тільки можливо, необхідно створити! Ось поглянь! — Северин вказав на мапу. Вся земля проміж Бугом та Дністром, починаючи за двадцять верст від Брацлава, вздовж турецьких і татарських шляхів аж до Очакова і Тягині. Нині це пустеля, та коли ми, силами українського народу побудуємо на ній міста, зведемо на кордонах могутні цитаделі, поставимо в них залоги, вона розквітне! Ми маємо право на власну державність, адже була тут Русь до Золотої Орди і Речі Посполитої. Це наша, українська земля! А щодо ляхів... Думав я, думав, побратиме мій любий. Так, Сигізмундові наша ідея стане, мов кістка в горлі... Але ми його обведемо навколо пальця! Для того і писав тобі, для того тут мої хлоп'ята — наливайківці біля мене купно тримаються. Тільки дай згоду і ми пройдемо Брацлавщиною, Волинню, Поділлям і Галичиною, змушуючи панів — ляхів цілувати нам чоботи. О, повір мені, гарне задоволення! Декотрі з них вже плазували переді мною, а ми змусимо всіх! Вони змушені будуть віддати своє золото на утримання нашого війська, ми будемо спати в їхніх палатах і пити вино з їхніх льохів. І повір, вони терпітимуть, як терпів цей покидьок Струсь, у домі якого ми тепер ведемо бесіду. Тому що Польща не має війська! Ті п'ятнадцять тисяч, що тепер є у гетьманів, більш як на половину складаються з охочекомонної голоти, ім'я якої — козаки. Вони ітимуть за Замойським доти, доки будуть

розраховувати на добру здобич від татар і ні на сажень далі. Все! Ляхи беззахисні проти нас. І от коли слізні прохання зупинити грабунок їхніх костьолів і маєтків, вбивства і гвалт будуть краяти серце короля, ми напишемо йому листа. Напишемо, що знаємо спосіб припинити свавілля. А для цього будемо вимагати універсали на володіння землями, які я назвав, і стації на утримання війська. Війська, що буде обороняти наші землі!

Лобода довго мовчав. Нарешті підняв очі і витримав палаючий погляд Наливайка.

— Велике діло, — похмуро вимовив він. — Дуже велике. Багато потрібно крові пролити...

— Велика мета потребує великої крові! — спалахнув Северин.

— Так, брате.

Мовчанка панувала кілька хвилин. Нарешті Лобода, примружившись, поглянув на Северина:

— Якою буде роль Запорізької Січі у майбутній козацькій державі? — запитав він.

Наливайко вперся в стіл обома руками і гаряче видихнув прямо в обличчя запорожцю:

— Такою як і дотепер — бути обителлю звияги і лицарства... Григорію, допоможи мені і один з нас стане гетьманом нової держави, а другий отримає пернач кошового отамана!

IV

Неподалік від мурів Десятинної церкви у Києві, Станіслав Жолкевський наказав війську ставити табір і готуватися до ночівлі, а сам, пересівши на коня, поїхав на чолі кількох полковників та хорунжих до будівлі магістрату, аби домовитися щодо поповнення запасів пороху, олова і фуражу. Вози з бранцями було встановлено всередині табору на невеличкому пагорбі, який одразу ж охопили подвійним кільцем ландскнехти з алебардами у руках. Сидячи на купі мокрої соломи, Северин Наливайко байдужно позирав, як в обозі швидко випрягали з мажар і возів коней, розвантажували і, навалившись по кілька чоловік на кожен віз, відкочували їх у периметр табору, де встановлювали колесо до колеса, довгими дишлами назовні. Як гусари у кутих золотом латах сходили з сідел гарячих огирів, знімали за допомогою своїх численних челядинців зброю та обладунки і зникали у шатрах, які немов гриби після дощу вирости всередині чотирикутника утвореного возами. Козацький отаман підняв очі вище і окинув поглядом вкрите пожежею небо на заході, широку свинцеву стрічку Дніпра праворуч і руїни старого міста князя Володимира на горі над рікою. Задумливо дивився він на зарослі бур'янами залишки мурів, фундаменти веж та будинків, які припинили своє існування під час навали хана Батия, а тепер немов освітлювалися зсередини, піймавши на собі прощальні промені сонця. І цієї миті Северинові здалося, що стародавній Київ все ще палає, запалений смолоскипами диких орд, які плюндрують Україну.

— А що, пане отамане, — доніс до вух Наливайка легкий вечірній вітерець повні ненависті слова, — не твердо в простому возі їхати? Не звик, напевне... Так тобі, стерво, і треба! Всього тобі мало було! Золото, срібло, цілі палаци мав і що? Хоч соломи кинули, щоб кістки до дерева не били? Кинули... А дарма! Я б тобі таволги червоної постелив!

Северин подивився туди, звідкіля чувся голос. Це був віз, на якому везли решту полонених. На ньому, здійнявши голову над поперечиною, напівлежав сивовусий козак з перев'язаною головою і заломленими за спину руками. Скільки Северин не намагався, він не міг пригадати його обличчя. Очевидно, нещасний приєднався до козацького війська зовсім недавно. Коли він помітив погляд Наливайка, засміявся злим, недобрим сміхом.

— Не дивись на мене так, чуєш! Я маю право спитати з тебе за все! Я повірив тобі, а ти мене обдурив... Де Лобода, хто його вбив?! Ти, упиру! Убив, щоб нам було зручніше голови дурити. Козацька республіка з гетьманом на чолі. Столиця — цитадель серед просторів

Дикого поля... Де ж вона?! Мовчиш! Тоді я скажу — одного ти хотів! Хотів рівним королю стати, а задля цього нас всіх під лядські мечі підвів! Будь ти проклятий, іроде!!!

Наливайко мовчав. Він розумів чому викликає у приреченого на смерть бідолахи таку ненависть. Так, він водив їх у славні походи, отримував перемоги. Тоді йому не кидали в обличчя подібних слів. Вони ревіли: «Слава отаману» і небо темніло від тисяч підкинутих угору шапок. Але тоді він був для них взірцем, удачливим полководцем і дбайливим батьком, а не закутим по руках і ногах бранцем, якого разом з ними ведуть, немов вола, на бійню. Що ж, доля переможених — ненависть та зневага тих, хто звеличував їх у хвилини слави. Все таки він немає приводу соромитися. Він домагався великої цілі — хотів вивести козацьку націю з — під ярма польського магнатства. Не зміг. Не вистачило військового щастя. Важким, важким камінням падають в душу слова товариша по нещастю!

— Заткни пельку! — почувся ще один голос з сусіднього воза і цього разу Северин впізнав його — говорив полковий суддя Федір Мазепа. — Інакше, клянуся святою Покровою, не дойдеш до ката. Власними руками задушу, сучого сина!

В згустаючих сутінках почувся шурхіт і дзвін ланцюгів, за якими божевільний, схожий на схлипування, сміх.

— А — а! І ти з ним заодно, підлий дуко! Не хочу вмирати! Не хочу, пустіть! — раптом зірвався на крик відчаю перший голос. — Проклинаю той день, коли пішов під ваші трикляті знамена.

Тиша. Лише чути глухі ридання. Ландскнехти бездушними стовпами височіють навколо возів. Над головою безмежний зоряний океан, а десь у темряві, зовсім поряд, з плюскотом жене хвилю Дніпро — Славутич. Поступово Северин заглиблюється у рятівні спогади.

V

Від грому гарматних пострілів у вухах пронизливо свистіло, а пороховий дим їв очі до пекучого болю, але Северин Наливайко не сходив з артилерійського окопу. Широко розкритими очима він захоплено поглядав, як розжарений чавун б'є вежі над брамою і північним муром. Хмари диму і куряви вкривали фортецю немов ранкова імла чорну прибережну скелю, відрізняючись, хіба що кривавими сполохами, під час, коли вибухали наповнені порохом дуті стрільна. Подекуди мури вже досить сильно постраждали від обстрілу і в них зяяли великі проломи й діри, крізь які можливо було побачити викладені з грубих колод стіни внутрішніх будівель; купи мертвих тіл серед різноманітного мотлоху, і яскраві язики полум'я.

Северин відчував захват і неймовірне задоволення від видовища ефективної роботи своєї армати.

— Так йому, дітки, чортовому сину! — захоплено кричав пушкарям і його голос тонував у гуркоті чергового залпу. — Підсип ще чавунних буханців! Щоб і носа на мури не потикали!

Але з мурів вже майже не відповідали. Якщо в захисників Могилева й залишалась дієздатна армата, стріляла вона вкрай рідко, а після кількох вдалих влучень наливайківців, замовкла зовсім. Багатотисячний табір осаджуючих висипав на окоп і стежив за тим, як бронзові та чавунні "панянки" методично руйнували місто, супроводжуючи побачене міцними та дотепними зауваженнями. Від цього вибухи пороху перемежувалися вибухами гомеричного реготу. Після того, як вони пройшли з запеклими боями більшу частину Білорусі, козаки сподівалися на більш запеклу оборону такого великого міста, яким був Могилів.

Нарешті Наливайка охопив справжній азарт і він, зіскочивши в шанець біля однієї з

нотшлянг¹¹, відпихнув пушкаря з блискучим бронзовим квадрантом у руках.

— А ну, хлоп'ятки, дайте отаману згадати як він був пушкарем! — поплював він на руки і оглянув хвацьких запорожців у широченних, мащених дьогтем шароварах. — Та до чорта лисого квадрант! Здіймай вище! Ще! Вище, кому кажу! Добре, тепер лівіше вимірюй.

За лічені секунди моторні й досвідчені запорізькі пушкарі навели гармату так, як вказував Наливайко. Він же, приклавши щоку до холодного її тіла, ще раз перевірів, чи гарно вивірена.

— Гарно! — вимовив заклопотаним тоном. — Давай пороху. Та не шкодуй.

Швидко до жерла гармати засипали добрячий заряд чорного, грубо змеленого пороху і закотили пудову кулю. Наливайко перехрестився широким хрестом і підніс гніт до пановки.

Громом гримнула гармата, аж підскочила всім своїм сорокап'ятипудовим тілом, а на вежі над брамою, здіймаючи хмари пилу, зірвало трисаженну дільницю муру. Одразу ж полетіли вгору козацькі шапки.

— Добре залізна баба сказала! — захоплено кричали козаки.

— Любе промовила!

— Знатно, братці! Ох і файний пушкар наш батько!

— Слава отаману!

Та ось з важким рипінням почала розчинятися міська брама. Це захисники міста, несучи великі втрати від шаленого гарматного обстрілу, наслідки здійснили відчайдушну вилазку на козацькі позиції.

— Коня мені! — чує Северин власний крик і ось він уже летить на чолі комонної сотні на купку приречених, а тому особливо небезпечних латників міської хоругви. Холодний вогкий вігер струменем б'є в обличчя, а гостре, мов бритва, лезо дамаської шаблі зі свистом ріже повітря, готове вдарити і розкрити беззахисну плоть, напитися гарячої крові. Мить і вдарилися коні, оглушливо задзвонила криця, моторошно крикнули і полетіли під копита перші поранені. Жарко закружляла кривава шабельна сугичка.

— Рубай їх дітки! Рубай на локшину! — оскаженіло кричав Наливайко і схищував шаблю з наступним жовніром. А скоро нещасний воїн вже летів на землю з розрубаним навпіл обличчям. Не відставали від отамана і його «дітки» більше схожі на закривавлених демонів, здіймаючи в повітря туман червоних бризок і безтямний верес тих, хто помирав.

Один за одним загинули хоробрі латники. Козаки їм не залишили жодного шансу перетнути рятівну браму, яку ті ще зовсім недавно покидали з гордовито піднятими головами, сміливо позираючи в обличчя небезпеки. Задовго до заходу сонця козацькі полки здолали опір двох десятків недобитків на вежах, і мов лавина заповнили вулиці Могилева, чинячи погроми і грабунок. Їх ніхто не зупиняв. Нікому було стати на перешкоді вбивствам, насильству і плондруванню католицьких святинь. Горе переможеним! Так говорили древні, й ошаленілі від крові козаки діяли згідно цьому законові. Горе переможеним! Смерть збирала свій пишний урожай... Лише невеличка цитадель у центрі міста стала рятівним ковчегом для сотні представників значної литовської шляхти. Охоплені смертельним жахом кинулися вони до її стін одразу після того, як місто впало, і цим врятували свої життя. Найзавзятіші, переважно з січових братчиків, кинулися було секирами прорубувати дубову браму цитаделі, але тієї самої миті впали, обливаючись кров'ю, зрізані кулями злагодженого мушкетного залпу. Та хіба могли зупинити запорожців такі дрібниці?

— Ох і намотаємо ваших кишок! — злісно обіцяли вони осадженим.

— Не лицарством будемо, як не поріжемо цих свиней!

— Нумо, викуримо їх, мов лиса! — Підскочив до Наливайка молодецький полковник Мартинко.

— Дозволь, батьку, підтягти гармати до воріт цитаделі!

Але Северин лише похитав головою. Тієї миті він був щасливим як може бути

¹¹ Нотшлянга — старовина гармата калібру 13 см.

щасливим лише полководець, який на власні очі бачить кинуге до його ніг місто.

— Досить! — сміючись мовив він до Мартинка. — Я маю для них іншу кару, — і гаркнув, аж звилися коні під найближчими від нього козаками. — Гей, панство — товариство. К бісу цитадель! Нехай ті пацюки сидять там, немов у норі. Давай на майдан цехмейстерів, орендарів та лихварів! Нехай тягнуть зі своїх смердючих панчіх золото й срібло. Винось з комор крам, порох, харчі, олово, сіль, мед та віск! Коти діжі з винами — медами. Будемо тут, перед очима панів з цитаделі, дуванити здобич! Та глядіть, щоб ні цехіна не прогледіли...

Як яскраво зберегла все пам'ять! Северин навіть тепер, сидячи під вартою, відчував той солодкий вігер перемоги. Вігер, який підхопив його, немов билинку і ніс уперед, все далі й далі, назустріч краху. Чи жалкує він? Чи хотів би змінити щось, якщо б випала подібна нагода? Нізащо! І Наливайко, мов потривожений, підхоплюється і завмирає, вдивляючись у темряву. Однак все спокійно в таборі Жолкевського. Лише хропуть коні, мляво перекикуються вартові і пронизливо регоче невидимий пугач. Ніхто не потурбує отамана, не перерве його спогадів. Адже спогади, це все, що у нього залишилося...

Добрий тоді був бенкет. Два тижні козаки, засівши за мурами Могилева, доводили до сліз відчаю багатих міщан і тих, хто пух від голоду в цитаделі, безсоромними поборами, одночасно діймаючи наїздами шляхту по маєтках, хуторах і фільварках на багато миль навколо міста. Бенкетували б ще більше, та підійшов з чотирнадцятьма тисячами війська гетьман литовський Радзивіл. Він отаборився на Буйницькому полі під Ільїнською горою, яку зайняли козаки, полишивши Могилів. Але Наливайко не почувався в небезпеці. Обставив свій табір возами, окопав шанцями і виставив всю свою могутню армату, спокійно підраховуючи здобич, взяту в Могилеві та на його околицях. А запорожці, зі сміхом і жорстоким глузуванням, почали герці з литовськими панами, часто — густо залишаючи гонорових шляхтичів на голову коротшими, ніж ті були до герцю...

Грудневі морози ще не встигли закувати землю крижаним панциром, коли пани Униговський і Буйвінд не витримали знущань запорозьких насмішників і на власний страх і розсуд кинули свої хоругви в бій. Щедро пролилася на землю могилівщини шляхетна кров того дня, коли легкоозброєні драгунські хоругви з шаблями у руках гнали коней на жерла козацьких гармат і гаківниць. Громом ударили мушкетні залпи, посипалися гострі стріли, довершуючи справу почату арматою. Загинув славний пан Униговський серед сотні своїх найкращих жовнірів, повернув коня, отримавши стрілу в стегно і пан Буйвінд.

А наступної ночі козаки зняли і оборонною рукою відійшли до Рогачева, а потім через Річицю, Турів і Гродно повернулися на Волинь, де стали на лежі в неосяжних маєтностях князя Острозького. Наливайко зовсім не здивувався, коли побачив, що Кшиштоф Радзивіл навіть не зробив спроби наздогнати козаків.

Не менш яскравим спогадом став лист, отриманий від Костянтина Острозького одразу ж після прибуття на Волинь. Князь жодним словом не прохопився про своє невдоволення від того, що козаки стали на лежі в його володіннях і вимагають стацій з княжих фільварків. Натомість Острозький висловлював обурення церковною унією, про яку вже досить давно ходили Україною чутки. Так, магнат протягував руку йому, звичайному козакові, забувши чвари і пропонуючи поєднати зусилля у боротьбі за православну віру. Острозький, на відміну від більшості старої української шляхти, залишався послідовним у своїх діяннях. Тож раз, обравши стежу просвітителя українського народу і палкого поборника православ'я, залишився ним до кінця. І в пам'яті Наливайка сплила та розмова з князем, яка, можливо, вирішила його подальшу долю не менше, ніж бажання боротися за державність козацької нації.

Костянтин Острозький, лігній сивобородий чоловік, одягнений у шитий золотом кармазиновий жупан, стояв посеред похмурої кімнати палацу в Костянтинові і дивився на Северина поглядом своїх розумних очей. Він викликав колишнього пахолка, сподіваючись, що той виріс за рамки сотника надвірного війська і навіть лихого козака — розбишаки — загрози шляхетських маєтків та здобичника. Хотів бачити у ньому дещо більше, тому

покладав великі надії на ту розмову. І він не помилився.

— Не загроза, що нависла над моїми статками, Северине, змусила покликати тебе сюди і їхати таємно самому, криючись немов розбійник, на власних землях, серед власної челяді і війська, — говорив князь і голос його, проникливий, повний щирості та незрозумілого суму, на все життя закарбувався у серці козацького ватажка. — Навіть не зухвалість, з якою дієш ти тут, на Волині, в Білорусії та на Брацлавщині турбує мене. Тому що є незміряно більша загроза для мене і всього руського нобілітету. Загроза, яка ставить під сумнів наше існування як нації за законами і звичаями отців наших. Ім'я їй — полонізація. А наслідком її стала унія, що проводить Рим на чолі з найсвятішим папою Климентом. Чи обіцяєш ти, вислухавши мене, присягнути на вірність моїм ідеалам, захищати віру батьків наших?

— Є ще одна велика ціль, задля якої не пожалкую життя, — схиливши голову відповідає Наливайко. — Задля таких двох ідей його буде замало.

— Знаю, — лунає під темним склепінням голос Острозького. — Козацька держава... Вона гідна того, щоб не пожалкувати за неї життя. Але чи можеш ти ідею створення такої держави від'єднати від самого духу її, яким є, безумовно, свята православна віра? Не можеш, Северине, тому що це подібно до спроби вирвати серце з грудей людини і примушувати жити холодний труп. Така держава дуже швидко перетвориться на гніздо пекельних пристрастей, розбою і гріхопадіння. Доки не впаде під мечем котрогось з володарів. Я хочу, щоб ти зрозумів — від тієї миті як ти вирішив стати на захист вітчизни, вже не ти обиратимеш свою долю, бо вона обрала тебе! Поглянь навкруги: що стало з Україною? Де десятки князівських родів, які завжди являли собою фундамент нашої державності? Чорторійські, Збаразькі, Вишневецькі, Корецькі, Дубровицькі, Жеславські? Їх немає більше. Тому що вони не бажають залишатися тим фундаментом. Вони не бажають носити ім'я бояр, їм ближча назва занесена чужими віграми — шляхта! Їх обтяжує військова повинність, яку несли за часів князівства Литовського, адже в Польщі ця повинність має значно менші обсяги. Їм не подобається відсутність у їхніх землях шляхетського самоврядування і цілковита залежність від королівських урядників, якими є воєводи і старости, адже в Польщі не так! Вони бажають, щоб їхнє землеволодіння не мало тих обмежень, які були за старої Литви і про які не чувано в Польщі. І ополячення набирає небачених розмірів. Слідом за князівськими родами поспішають стати перевертнями мілкіші зем'яни. Це вони з піною біля рота готові гудити все те українське, що вчора вважали своїм, національною гордістю і менталітетом. А Польща радо зустрічає такі настрої. Адже це її сини несуть світоч культури і знань нам, тубільцям. Звичайно, ні для кого не секрет, що Польща переживає зараз свій період найбільшого розквіту. Їхні література, суспільність, парламентаризм без сумніву на підйомі і в них є що перейняти нам. Але ж не слід забувати своїх коренів, сліпо кидаючись у наслідування всього польського!

Скорботно дивитися мені, потім Острозьких на те, як колонізатори нашої землі користуються плодами її, проживають працею українських селян і одночасно з цим ігнорують нашу культуру, мову, письменність. Вони щиро вважають тисячолітні досягнення українських просвітителів незрівнянно нижчими за польську культуру. І презирливо натякають, що всякий, хто вважає себе освіченою людиною, повинен перейняти від них все, починаючи від польської мови і філософії, закінчуючи польським одягом і посудом, який він має на своєму столі під час обіду.

Ми перетворюємося на безсловесні народні маси, які не є нацією, мій друже, я маю на меті, щоб ти зрозумів і осягнув це. Зв'язки з минулим один за одним втрачаються у процесі загальної полонізації, як ти бачиш. Але до останньої пори залишався наріжний камінь нашої нації — православна віра. Саме вона утримувала нас від того, щоб розчинитися в бурхливому океані тотального ополячення. Тепер і цей камінь під загрозою. Єзуїти, яких спрямовує рука Риму, мов кліщі впилися у святу православну церкву. Церковні землі, маєтки, володіння поступово переходять до рук католицьких біскупів і каштелянів. Але їм і цього замало! Немов пошесть над містом, нависла над нами церковна унія, адже будь — кому зрозуміло — після того як православні єпархії перейдуть під владу папи, почнеться

знищення самих постулатів грецької віри, яке дуже швидко призведе Україну до католицизму!

Голос Острозького затих і Северин відчув, як все, що він розумів протягом останніх років, але чому не міг надати чітких обрисів, формується у ньому новою свідомістю, чітким усвідомленням того, що його нація гине під ударами невидимих дотепер сил, і бажанням будь — що стати на дорозі цієї руйнації. Слова князя відкрили йому очі на відчуте, але не осмислене.

VI

Блакитне небо, ціла бірюзова безодня нависла над землею вкритою снігами. Яскраво виблискують зірочки мізерних крижинок у прозорому повітрі, піймавши на собі холодні промені сонця. Недалекий вже подих весни поки ще не торкнувся засніжених просторів Пінського повіту, тож сонце, ковзаючи своїм сьйвом по блискучій ковдрі снігів, було неспроможним розтопити зимове безгоміння пагорбів та долин.

Порушуючи урочистість крижаного царства стуком копит, торохкотінням возів і ляском зброї, серед білих пінських пейзажів котиться багатотисячне військо. Попереду під хоругвами і бунчуками виїждять на чистокровних негівських огирах брати Северин і Дем'ян Наливайки, Флоріан Гедройт і Павло Кмита. На них дорогі червоні жупани, шовкові пояси і боброві шапки. Вкрита золотою насічкою і цяцькована коштовним камінням зброя на всіх, окрім Дем'яна Наливайка, одяг якого відповідає його сану священника — на голові чорний клобук з воскриллями, під простим овечим кожухом ряса підпоясана звичайною мотузкою.

За ними з музиками, веселим співом сопілок, бандур і бубнів йде чітким військовим порядком молодецьке козацьке військо. Посередині піхотні лави в теплих кожухах, червоноверхих баранячих шапках, в широких, як Чорне море, шароварах і мащених смальцем ялових чоботах. У кожного при боці шабля або келеп, через плече самопал або тугий лук з сагайдаком гострих стріл. Довгі, вкриті памороззю вуса, звисають мало не на груди, щоки червоні від морозу, веселі вогники в очах виблискують браво та моторно. З боків від несподіваного нападу захищає піхотні полки швидка запорізька армата, навантажена на вози, колеса котрих ковані подвійною залізною шиною. Сторожко најжачилась вона в поле жерлами нотшлянг, кулеврин, фальконетів і гаківниць. Здійняла догори короткі морди мортир і патрієр, чатує злими собачками швидкострільних шмигівниць. Ох не солодко довелось б тому, хто наважився атакувати з флангів козацьке військо. Міцно прикритий і тил. В ар'єргарді рівними похідними колонами, кожна під своєю, вкритою бойовою славою хоругвою, йдуть комонні січові сотні. На пишноривих низькорослих, але надзвичайно швидких і витривалих степових бахматах, з ратищами списів, розписаними вигадливими візерунками, увінчаними червоними, білими, або блакитними прапорцями. З дорогими турецькими пістолями за шовковим очкуром і гострими шаблями при боці. І тут лунають ріжки та бандури. Бо як же козакові без пісні? А на кілька миль у поле з кожного боку вийшли сторожові чати. Чи бува не замислить яка ворожа сила зненацька напасти на козаків. Пильно вдивляються у пустелю на обрії дозорці. Швидко мчать у чвалі до будь — якої тині на обрії за найменшої підозри. В безпеці просувається військо землями притихлої шляхти. Жодного знамена не здійнялося на обрії протягом походу. Ні один панський урядник не смів подати голос, коли в маєстностях дідичів Северин Наливайко відбирав потрібну йому кількість фуражу або провіанту.

— Чи добре ми дбаємо, любі брати мої? — запитує Северин своїх супутників, — коли несемо війну цим землям, далеко від рідної домівки, панам, які нам не зробили нічого злого?

— Добре! — відповідає Петро Кмит, запорожець, бражник і гуляка, — Засиділися мої соколи без діла. Нудьгують по запічкам жиру нарощувати, білим козацьким тілом клопів

годувати! Добре, отамане, бо немає козакові краще, ніж вітер у чистому полі, добрий кінь і гостра шабля. Вона йому і дружина, і мати.

— Добре, — мовить і отець Даміан, рідний брат Северина, — тому що справою бажаною Господом зайняті помисли наші. Істинно мовлю — гіршу басурманської неволі готують нам кару. Дияволу на потіху задумали трикляті католики унію. І сатана посміхається з образів дарованих Римом, поправши лики святої Трійці, Діви Марії та господа нашого Ісуса. Оголіть, діти мої, мечі свої во славу Господа. Яко я, смиренний, слуга його, несучи слово Боже заблудлим вівцям, так ви вразіть мечами вовків, що ховаються під овечими шкірами.

Лише німець Гедройт мовчить у свою коротку руду борідку і сильніше стискає повід коня рукою, закутою в залізну рукавицю. Доля ландскнехта — війна. Ландскнехт любить солодко їсти і досхочу пити. Він полюбляє чистокровного коня, дорогі обладунки і зброю. А на старість ландскнехт повинен зібрати достатньо золота, щоб забезпечити спокійне благоденствування собі й більш спокійне життя своїм дітям. А тому ландскнехт вважає доброю будь — яку справу, якщо після неї в кишені дзвенить золото...

Запалала Пінщина лютого чотирнадцятого дня року Божого 1596 від Різдва Христового. Грізне козацьке військо, поділившись на чати у дві—три сотні шабель, гучно пройшли маєтностями уніатського єпископа Кирила Терлецького, брата його Яроша і дружини Яроша, Алоїзи. Тріщали комори і льохи, висаджувались ворота на стайнях і оборах. Обтяжені багатющою здобиччю валки возів потяглися від Дубуї і Отовичич, Степані й Пінська. Скорботно — чорними димами вкрилися міста і містечка після козацьких відвідин. А на зруйнованих дворищах, які належали Терлецьким залишилися тіла побитих урядників, найманців і челяді. Зі скринь безслідно зникли золото, коштовності і папери з старовинними привілеями на маєтності. Добро, яке неможливо було забрати з собою, нещадно потрошено, сплюндровано та розсіяно за вітром. Так Северин Наливайко помстився Кирилу Терлецькому за те, що той, зрадивши православ'я, поїхав до Риму цілувати ноги «найсвятішого папежа» і урочисто присягати йому на вірність. Адже він, Северин, був козаком, тож залишаючи людям, подібним Острозькому, натискати дипломатичні важелі, сам діяв згідно зі своїми уявленнями про справедливість.

Велетенських втрат зазнав пан Терлецький. В числі інших трофеїв до рук козаків потрапила надзвичайно дорогоцінна різниця з коштовними окладами для ікон, єпископським вбранням та регаліями, а також важливими паперами, які Терлецькому прислав сам папа Климент VII. І даремно писав слізні листи панові крулю скривджений єпископ, даремно вимагав видати йому зрадника Флоріана Гедройта, який перебував колись на службі в Терлецького і, ймовірно, саме він допоміг викрасти різницю і документи. Доля ландскнехта посміхнулася німцю, тож, згідно деяким чуткам, через кілька років він отримав значні маєтності від короля Англії в обмін на ті самі документи. Європа стояла на порозі великої війни. Війни між Католицькою церквою і рухом Реформації. Війни, яку пізніше історики найменують Тридцятилітньою...

VII

Довгою чередою пройшли перед очима Станіслава Жолкевського дванадцять днів, які провів, долаючи сотні верст политих дощем або вкритих пилом шляхів Київщини, Брацлавщини, Поділля і Галичини, коли він, розпустивши військо, на чолі однієї лиш гусарської хоругви, піднявся на круту гору, проминув мури Високого замку і, нарешті, ступив на дзвінку бруківку львівських вулиць. Бруківку, про яку стільки мріяв, споглядаючи крізь вікно ридвану або з сідла голу безкінечність степів, порослі верболозами та очеретом балки, селянські ниви, городи, або темні дубові гаї. І хоч це ще була не Варшава, все таки, тут відчувався дух сучасного міста. Назустріч поважно виступали пані та панянки в пишних

атласних сукнях, за кованими огорожами осель багатих міщан і шляхти мріли кущі троянд та запашного бузку. З різних сторін на польного гетьмана поглядали вузькі стрічасті вікна й високі шпилі побудованих у готичному стилі костьолів, кляшторів, вежі магістрату та ратуші. Міщани пошпиво знімали свої повстяні капелюхи, помігивши гетьманський почет. Тут все дихало рідним для Жолкевського духом Польщі, а серед вузьких вуличок можна було забути набридлу Україну з її одвічною ненавистю до поляків, кривавими бойовищами і дикими звичаями, які породжує війна.

Проїхавши повз високі мури цитаделі у центрі міста, і похмурі будівлі єзуїтського колегіуму, ридван, нарешті зупинився поблизу великих чавунних воріт з помпезним, різаним на дубових дошках гербом роду Замоївських. Позаду, дещо зіпсувавши враження від приїзду блискучого, оточеного почтом з крилатих гусар кортежу, зупинилися вози з закутими в кайдани бранцями і охороною у потемнілих обладунках, з зарослими двотижневою щетиною пиками.

Дверцята вкритого пилом ридвану розчинив манірний лакей, одягнений у шиту сріблом ліврею. Ще кілька служників, як дві краплини води схожі на першого, завмерли обабіч розчинених воріт, шанобливо схиливши голови в довгих рудих перуках. А до воріт уже поспішав, долаючи мармурові сходи, сам господар, якого завчасно попередили про приїзд шляхетного гостя. З гордовито піднятою головою, з холодним блиском в очах і благородною сивиною у зачісці, зодягнений у шовкову сорочку, підпоясані шкіряним чересом бриджі, і підбитий чорним лискучим хутром жупан, недбало накинута на плечі, він у цілковитій тиші наблизився до прибулих.

— Дякувати святому Михайлу, захиснику всіх подорожніх, я дочекався вельможного пана і тепер маю нагоду особисто вшанувати переможця і тріумфатора! — з посмішкою подав він руку Жолкевському, коли той виліз з ридвану і ступив на плити подвір'я. — Маю надію, ви досхочу намотали з клятих хлопів їхніх смердючих кишок?

Жолкевський поморщився. Крім цілої низки вад, які він вбачав у характері коронного гетьмана, ще ця здатність до міцних висловлювань! Все таки він потиснув простягнуту руку і з полегкістю зігхнув. Йому було так приємно опинитися тут після довгої подорожі, що він забув навіть свою неприязнь до Замоївського, тож відповів цілком щиро:

— Дякую, любий пане Ян за теплу зустріч і ваші слова. Клянуся гонором, я почувуюся немов мореплавець, який повернувся в порт до цивілізованого життя після довгого блукання просторами океанських пустель.

— Хоча Україну навряд чи можливо порівняти з океаном, — схилив голову Замоївський, все ще хитрувато підсміюючись, — щодо пустелі погоджуюся з вами цілком, мій друже.

Обидва гетьмани повернулися до Гейденштейна, який з насолодою розрівнював затерпі під час подорожі ноги, проходячись по подвір'ю.

— Вітаю і вас, пане Райнольде, — простягнув руку секретареві Замоївський. — Мушу визнати, що мені великою мірою не вистачало ваших дотепних жартів і чіткої впорядкованості, з якою ви зазвичай вели мої справи.

Гейденштейн схилився в поклони й відповів повним благоліпністю голосом:

— Дякую, ваша ясновельможність. Для мене надзвичайно яскравим спогадом довіку залишиться вся минула кампанія. І хоч я, з огляду на можливість втрати прихильності до мене чарівної пані Замоївської, не дозволив собі привезти для вас зі степу дику сарматку, залишаю за собою, в якості спокутування гріхів, обіцянку висвітлити героїчні подвиги славетного польського лицарства.

— Bravo! — навіть зааплодував Замоївський. — Впізнаю мого пана Райнольда. Маю надію, ваша милість, у вас була нагода оцінити належним чином дотепність мого секретаря?

«Гейденштейн і дотепи — подумав Жолкевський, — це все одно, що очікувати дотепів від драгунської кобили!»

А вголос вимовив, картинно зігхнувши:

— О, не майте щодо цього ніяких сумнівів. Можливо, я навіть занадто звик до його

жартів. Але вони ніщо в порівнянні з талантом пана Райнольда підняти настрій за допомогою простих речей...

Замойський з розумінням прикрив повіками очі.

— Розумію пана. Так, так! Карафка гданської горілки і добра розмова! Хіба пан Єзус винайшов щось краще для подолання довгого шляху?

— Ніяких сумнівів!

Та Замойський вже не чув останнього зауваження. Погляд його впав на вози з бранцями і прикипів до них. Вози почали оточувати цікаві перехожі, тож жовнірам доводилося, застосовуючи лайку і ратища алебард, звільняти від сторонніх простір навколо полонених. Такі дії викликали серед швидко зростаючого натовпу гомін невдоволення.

— З вашого дозволу, пане Жолкевський, — багатозначно поглянув коронний гетьман на польного і вказав на полонених.

— Вони ваші, пане Ян, — вишкірив Жолкевський пожовтілі зуби, — мій скромний подарунок для вашої милості. Отже, ви вільні чинити з ними на свій розсуд, хоч і переколоти усіх цієї самої миті.

Замойський відірвав погляд від одягненої в закривавлене лахміття постаті Наливайка і зиркнув на Жолкевського.

— Для першого разу достатньо короткої розмови, ваша милість! — холодно вимовив він і додав, зробивши особливий наголос на слові «ката», — я, здається, ніколи не брав на себе обов'язків ката!

Жолкевський, стиснувши зуби, промовчав. Коронний гетьман кинув на нього ще один погляд, круто повернувся і покрокував до возів. Жолкевський з Гейденштейном і лакеями, не гаючись, поспішили за ним, утворюючи почет, що робило підхід коронного гетьмана до закутих у кайдани козаків урочистим і якоюсь мірою символічним — переможець приймав від своїх підлеглих головний військовий трофей — поваленого у порох ворожого ватажка.

Помітивши наближення високого начальства, жовніри виструнчилися і завмерли, стискаючи в руках алебарди. Рудовусий поручник, який командував охоронцями, з ляском дістав з піхв шаблю і взяв на караул.

— Встань, пся крєв, — засичав він до Наливайка, але той лише зручніше вмовстився на своєму місці. Поручник, вкриваючись нездоровим рум'янцем, люто зиркнув і ступив до козака.

— Облиште, поручнику, — змахнув рукою Замойський, коли опинився поруч і звернувся до Северина, — ну от і все, лотре. Нарешті ти перед моїми очима. Не бажаю тобі здоров'я, адже не дуже розумно бажати здоров'я вівці, яка потрапила до рук різника. Воно тобі більше не знадобиться. Хіба зачекати кілька тижнів у варшавській в'язниці, доки ми почнемо сейм. Справа в тому, що тоді шановне панство зможе на власні очі побачити, як твоя голова полишить своє місце на плечах. Клянуся моїм мечем, у багатьох, як тут у воєводстві Руському, так і в Польщі, таке видовище викличе полегшення і відчуття справедливості. Ти згоден?

Наливайко мовчав. Спокійним поглядом позирав на магната, після чого той почав шаленіти.

— Як смів ти, псяча крєв, — кричав він верескливим голосом, — здіймати свою нечестиву руку на недоторкану шляхту? На людей, чий родовід ведеться від прадавнього народу Сарматів і кому призначено Богом панувати над вами. Як смів писати листи панові крулю, пропонуючи йому нечуване! Віддати тобі Україну в обмін на припинення бунту? О, свєнта Марія Магдалина, немає для тебе кари достойної твоїх пекельних діянь. Проте я знайду її, і бачить Бог, змушу тебе відчути кожную мить страти. Ти мовчиш, розбійнику?

Северин мовчав.

— Ти уявив себе вождем українського народу, мерзенний хлопе, — дещо (трохи?) заспокоївшись продовжив гетьман. — Гадав, що ладен здолати лицарство Речі Посполитої? Без сумніву, ти не лише бунтівник! Ти дурний бунтівник, якщо міг таке собі уявити. В Європі немає війська рівного нам по силі. Тож не вам, смердючим хлопам, випробовувати

силу лицарської зброї. Ти, напевне, вважав себе полководцем? Людиною, яка здатна відчутти на собі прихильність Марса? Знай, реблізанте, навіть те, що ти ще живий, є наслідком сприятливих для тебе обставин. Тому що в мене не доставало (вистачало) часу тобою займатися. Тому що для Речі Посполитої протягом останніх двох років важливіше вирішення молдавського питання. Але ти все таки зміг допекти! Що ж, як ми обидва можемо бачити, все закінчилося не на твою користь. Я навіть скажу більше: тебе просто продали, бажаючи відвести наш гнів від власних голів. Твої ж соратники, лотре! Вони, немов заблудлі вівці пастиря, благали нас, слізно благали. І ми дали їм обіцянку не забирати їхніх нікчемних життів в обмін на твою голову. Вони погодилися радо, хлопе! Але чого варта, — Замойський уп'явся презирливим поглядом у повіті імлюю очі козацького отамана, — обіцянка, яку дають бидлу? Ха — ха — ха! Вона не варта ні шеляга! Ми вкрили вашим підлим трупом землю на кілька миль, аби сморід відлякував твоїх наступників наслідувати тобі і гори ваших кісток були пересторогою неспокійним головам, яким заманеться йти стопами бунтівників. І виною їхньої смерті є ти, хаме! Отже, я хочу, щоб ти знав: ти привів своїх людей до такого кінця. Привів, бунтуючи їх проти панів, яким мали слугувати за укладом, призначеним самим Богом!

Висловивши таким чином свою лють, коронний гетьман кілька хвилин дивився на закутого в кайдани, обірваного і знесиленого Наливайка. Навіть тепер, принижений, вкритий синцями і кров'ю, що запеклася, зодягнений у рам'я, крізь проріхи якого проглядало тіло, козацький отаман гордовито і сміливо поглядав на своїх ворогів. І він не сказав жодного слова. Не благав і не каюся, хоч як хотів цього Замойський. Лише порожній погляд вказував на те, що думки козака десь невимірно далеко від вкритої сивою бруківкою вулиці, від натовпу, який гелготав поблизу воріт львівської резиденції пана Замойського.

Ситуацію виправив Райнольд Гейденштейн. Помітивши, що його патрон нервується у відповідь на байдужу поведінку полоненого отамана, він швидко схопив Замойського під руку.

— На мій погляд, пане Януше, зараз ми маємо слухну нагоду доповнити кару цієї людини ще одним, так би мовити, елементом. Знаючи гостинність вашої милості і чудесні страви, що їх зазвичай подають у вашому домі, ми негайно вирушаємо віддати належну шану Бахусу і насолодитися смаком тих самих страв. Щодо них, — він вказав на Наливайка і решту козаків, — вони пойдуть в острог, на хліб і воду. Тож не варто затримувати їх, ваша ясновельможність.

Замойський, поглянувши на секретаря, повернувся до польного гетьмана.

— Що ж панове, прошу вас пообідати і відпочити з далекої дороги. А лотрів у підземелля, під варту! — він швидкою ходою попрямував до широких сходів свого, більше схожого на палац, будинку.

Жолкевський підізвав пальцем рудовусого поручника.

— Я гадаю, пане поручнику, немає необхідності нагадувати вам про важливість ваших полонених?

Той шалено замотав головою,

— Так. Я...

— Отже ви організуєте охорону належним чином?

— Звичайно, ваша ясновель...

— Радий, що ми порозумілися. Не заздрю вам у випадку, якщо мені ще раз доведеться перетнути кордони Руського воєводства в погоні за Наливайком. Майте на увазі, що навколо вас тепер не табір вірних мені жовнірів, а Львів з його міщанством, що одвічно симпатизує козакам.

Поручник приклав правицю до закутих у панцир грудей.

— Я виконаю свій борг! — палко вигукнув він.

Жолкевський швидким кроком приєднався до Гейденштейна і вони в супроводі лакеїв попрямували вслід за коронним гетьманом.

На другому поверсі, серед величезної зали з саженною пашею каміну, з головами

ведмедів, оленів, турів і вепрів над ним, з колекцією найрізноманітнішої холодної зброї на стінах, з високими стрілочастими вікнами в олов'яних рамах і драпованими червоним оксамитом стінами, під кількома десятками свічок у шандалах і канделябрах стояв, вкритий кількома білосніжними скатертинами, стіл. На ньому серед запотілих кришталевих караф з горілками, темних високих пляшок з винами і плетених сулій з медами, розташувалися відбірні страви у посуді, що виблискував щирим золотом і сріблом. І страви були достойними столу коронного гетьмана Речі Посполитої. Поміж тареллями із заливними осетрами, фореллю і фаршированими сомами, знайшли своє місце смажені фазани, вальдшнепи, каплуни. Тьмяно виблискувало соковитою скоринкою молочне поросся, в кількох десятках мініатюрних судків стояли різноманітні паштети і соуси.

Господар з дружиною — дорідною пані Замойською — розмістилися на чолі столу, з обох боків від них — пани Жолкєвський і Гейденштейн: крім них у залі, не було жодної людини, якщо не рахувати розшитих сріблом лакеїв за спиною у кожного, що давало змогу коронному гетьманові говорити про тихий сімейний затишок бенкету, на який він запросив найближчих для себе людей. Трохи захмелілий після кількох келихів угорського, він маленькими шматочками нарізав рожеве м'ясо і, наколовши його на виделку, манірно посилав до рота, водночас міркуючи про культуру вживання їжі.

— Є, безумовно, багато речей, які відрізняють шляхетне панство від, прошу вибачення, хамського коліна. І серед них, повірте панове, далеко не останнє місце займає те, як людина вгамовує голод, — викладав свою думку Замойський. — Адже погодьтеся, споживання хліба насущного займає у нашому житті доволі значне місце. Тому людина, яка вважає себе культурною, повинна так обставити це споживання, щоб воно було насолодою для тонкого відчуття смаку, а не звичайним натовкканням тельбухів.

— О, Яне! — незадоволено вимовила пані Замойська.

— Вибач, шановна малжонко, — здійняв руки гетьман, — але я сказав лише те, що є. Маю на увазі людей, які вважають себе шляхтичами, хоча є потомками хама і нічим іншим. Так, так, я про тих недобитків схизматичного боярства, які немов вогню бояться колонізації. Вони їдять подібно дикунам, розриваючи м'ясо руками, так, що жир стікає по їхніх обличчях і одязі. Вони заливають і затовкують у себе неймовірну кількість їжі і напоїв, віддаючи перевагу кількості, на відміну від якості. Не дивно, що їх роздуває ще за столом і вони змушені...

— Я благаю тебе, Яне! — пані Замойська багатозначне подивилася на чоловіка.

— Не буду, моя люба. Це лише паралель, проведена мною, щоб ви яскравіше могли уявити, наскільки відстали від нас всі ці Гулевичі, Острозькі і Кіселі. Їхня культура не багато чим вища за культуру їх власних хлопів, а вони ще мають нахабність проводити у Сеймі дебати про хижацьку колонізацію України, про свої тисячолітні традиції і про наше до них зверхнє ставлення. Неймовірно!

— Але ви не зовсім справедливі до них, ваша ясновельможність, — відповів більше для підтримки розмови, ніж для захисту власної думки Гейденштейн. — Багато хто з них дійсно веде свій родовід від українських великокнязів, тож для них образливо, коли їх порівнюють з хамами і нав'язують чужу для них культуру. Мушу помітити, політика імператора Рудольфа на моїй багатонаціональній батьківщині дещо лояльніша у таких речах, ніж політика сейму і короля тут, на теренах Речі Посполитої.

— І ви вважаєте доцільною таку лояльність? — скривив губи Замойський.

— Цілком, пане гетьмане. Інакше імперія б розповзлася по швам, як стара одежина.

— Ну, це справа імператора Рудольфа. А тут, як ви зволили висловитися, на теренах Речі Посполитої, ми маємо іншу точку зору. Бачите, історія знала багато прикладів, коли розвинена, цивілізована нація стикалася на шляху свого розвитку з шаленим опором народів, які не визнавали свігоча науки, культури, права, що їх несли посланці цивілізації. Так було з персами, Карфагеном, галами і германцями. Вони всіма силами перешкоджали Елладі і Риму, цим, без перебільшення кажучи, стовпам античного світу, коли ті намагалися залучити їх до плодів тогочасної цивілізації. Погодьтеся зі мною, без армій Пилипа II і Олександра

Великого, без легіонів Юлія Цезаря та Октавіана таке залучення було б неможливим.

Гейденштейн відклав виделку.

— Але, пане Ян, на вашому місці я б не переоцінював перевагу гірських племен Македонії над цивілізацією персів, так як і Римської республіки над Карфагеном...

— Досить! — різко перервав секретаря Замойський. — Якщо мої висловлювання, щодо легіонів Цезаря і їхніх перемог над предками пана Райнольда образили його, то, можу завірити, вони не стосуються початків нашої розмови. Україна, як ви, мостивий пане, могли побачити на власні очі, є дикою землею і для неї колонізація не що інше, як можливість стати європейською країною. У повному розумінні цього слова. І будьте певні, зброя шляхетного лицарства подбає про засвоєння русинами культурних цінностей не менше, ніж єзуїтські колеґуми і унія наших церков!

Пані Замойська кинула на малжонека осудливий погляд.

— Але, Яне, ти надто переймаєшся долею України, забуваючи, що пан Станіслав і пан Райнольд прибули з далекої дороги і потребують відпочинку від справ, а ще більше від таких розмов. Чи не доцільніше було б розповісти панству про останні новини з Варшави та Кракова? Тим більше, оповідати є про що, адже не далі як учора ми прибули з прийому в палаці пана круля. О, який бенкет! Яка пишність! Там було без перебільшення зібрано весь квіт шляхетства. На мою думку, така подія достойніша уваги, ніж долі тих дикунів, ви згодні зі мною, панове?

Гейденштейн після цих слів господині розплився у посмішці, а Жолкевський нахиливши голову відповів:

— Не лише погоджуюся, превелебна пані! Я віддаю заслужену данину вашій мудрості і почуттю міри у будь — яких питаннях!

Замойський зігхнув і кілька разів плеснув у долоні, звертаючись до лакеїв, які стояли впродовж усієї розмови, завмерши немов статуї:

— Вина всім, найкращого вина!

VIII

Оббиті залізом двері фортечного льоха вдарили глухо та моторошно, звуком нагадуючи удар земляних грудок до віка труни під час поховання. Северин деякий час стояв поблизу дверей, очікуючи доки очі звикнуть до темряви. Втім, темрява тут була не цілковитою і нагадувала скоріше глибокий морок. Очевидно десь було залишено невеличке вікно для освітлення і вентиляції. Він, підхопивши руками ланцюги, які з'єднували кайдани на руках і ногах, повільно почав пересуватися довгими крутими сходами, які вели у нетрі підземелля. Обережно переступав по слизькому від вологи каменю. Сходинок за сходинок, гусячим кроком, що його дозволяли кайдани. Ось нарешті остання сходинок. Перед козаком було невелике похмуре приміщення з низьким склепінням стелі і крихтним, взятим у ґрати, отвором зверху. Крізь отвір надходило достатньо світла, щоб можна було помітити брудно — жовті, вкриті слизом стіни, на відстані десяти кроків одна від одної, купу огидливого лахміття в кутку і абсолютно пуста підлогу каземату з щільно втоптаного рудої глини.

Северин сів біля стіни, спершись на неї спиною, але одразу ж відсахнувся — подерта на спині сорочка миттєво просякла водою, яка скапувала з порослого пліснявою каміння і шкіра відчула сирий холод підземелля. Він піднявся і спробував ходити, вимірюючи кроками мізерну відстань від одного кутка до іншого. На деякий час це подіяло, але скоро у кісточках почав відчуватися нестерпний біль — вочевидь коваль, який кував кайдани, був нехлюєм. Він навіть не потурбувався притупити гостре ребро металу, що залишив після себе важкий молот. Довелося перебороти себе і підійти до купи лахміття. Воно виявилось оберемком перегнилої соломи, кількома брудними полотняними ряднами, на яких дір було більше, ніж

цілої тканини і смердючою овечою шкірою. Потривожений наближенням людини, з — під соломи виплигнув і швидко зник між камінням у кутку великий рудий пацюк. Северин сів на імпровізовану лежанку і заходився обдивлятися пошкоджену кайданами ногу. Глибокі поразки на ній потемніли і почали ятритися. Найліпшими ліками в таких випадках була розмішана з порохом горілка і чиста тканина на перев'язку. Але ні першого, ні другого, ні третього в нього не було. Дуже хотілося палити, але люльки не було теж. Наливайко зігнувшись, відірвав від своєї пошматованої сорочки пасмо сивого від бруду полотна і, як міг, перев'язав рану. Потім ліг на солому, підклавши під голову подерті рядна. Доки очі вивчали темне, вкрите павутинням і кіптявою склепіння над головою, думки, вгамовуючись немов річкова хвиля, яка потрапила після бистрини на глибоку воду, поверталися в минуле. В те минуле, у якому він був отаманом грізного козацького війська і майбутнім гетьманом, а не бидлом, котре поганяють, щоб у кінці шляху забити перед очима натовпу кровожерливих обивателів.

IX

Тієї весни морози та заметілі не полишали вистуджену землю білоцерківщини і на початку квітня. Версти, бої, важке ратне життя... Северин відчув, як раптово слабкий опір незлагоджених загонів перетворився на силу, здатну переламати його, немов пагін лози. Він не хотів цьому вірити. Вибиваючись з сил, перегруповував полки, кидався від швидких рейдів до затяжних осад, щоб втримати козаків у постійній бойовій готовності, дати їм можливість дістати здобичі й не розпорошувати сили у грабіжницьких походах малими відділками. Розмітав загони шляхти і не давав їм об'єднатися. Не допомогло. Настав момент, коли вони, непомітно для себе, перетворилися із загоничів на здобич, коли Жолкевський з двома десятками найвизначнішої шляхти, яка мала за собою сотні і сотні шабель надвірного війська, почав переслідувати їх з метою остаточного придушення "козацьких сваволь". Початком кінця судилося стати степам білоцерківщини. Стародавнє місто Ярослава Мудрого не виявило прихильності до його нащадків. Натомість дало притулок загнаному регіменту Кірика Ружинського. Після кількох тижнів облоги Ружинський все таки полишив Білу Церкву, але лише для того, щоб об'єднатися з Жолкевським. Об'єднавшись, вони негайно вирушили навздогін Наливайкові. Точніше, думали що навздогін. Северин і не мислив про відступ. Він впевнено йшов назустріч ворогові. Чи знав про чисельну перевагу ворога? Знав. Чи міг уникнути сутички? Міг. Він уперто йшов назустріч ворогові й власній долі. Жолкевський швидко пройшов через Трипілля та ще кілька невеликих містечок і, не очікуючи навіть на підкріплення, яке вів з Молдавії Потоцький, вдарив усією силою закутих в броню комонних хоругв. Оглушливо тріскотіла суха ранішня крига під копитами коней того похмурого дня над озером Чорний Камінь, а гудіння гармат на десятки верст сповіщало про бенкет смерті, що гуляла навколо. Краще лицарство Польщі летіло в бій, оголивши мечі, або з холодними рихвами важких списів напереваги. Злагоджено працювала армата коронного війська...

Але вони нічого не змогли вдіяти з козаками! Наливайко обставився табором з возів і його табір щільно огорнувся хмарами порохового диму від рушничних залпів. Дев'ять разів йшла на приступ крилата гусарія і дев'ять разів вона, розбита, відходила від козацького вагенбургу, втрачаючи кращих товаришів. Тисяча козаків відійшли того дня до кращого світу, але наливайківці все таки змогли домогтися, щоб жовніри польського війська змушені були на відстані спостерігати, як нездоланний чотирикутник козацького табору відходить від озера і ховається за пагорбами на обрії. Вони були безсилі зупинити тих, кого хотіли перекинути єдиним натиском кінноти.

Але яка важка була для Наливайка та битва! Окрім тисячі безіменних сіромах наклали

головами й проводирі. Вірний полковник Мартинко отримав під серце холодну рихву списа. Полковник Сасько впав під ударами ворожих бастард, Саулі відірвало руку гарматним ядром, навіть сам Северин обливався кров'ю від зрадливого удару шаблі. Проте вони йшли непереможеними. З гордовито піднятими хоругвами, з музиками і гудінням тулумбасів пройшли Гострий Камінь, Трипілля, здолали переправу через Дніпро і стали поміж Переяславом та Каневом. І дарма кидав своїх панцирників на перехоплення козацького ар'єргарду під час переправи охопленої азартом Ходкевич. Чубаті запорожці, якими командував наказний отаман Кременський, не посоромили слави Низового війська і, ставши нездоланною батавою, мужньо відбили атаки переважаючих сил противника, за що щедро заплатили кров'ю півтори сотні братчиків. Військо встигло переправитися на лівий берег Дніпра, а оскаженілому Ходкевичу залишилися у здобич лише кілька возів солі та два десятки підйомних коней.

Далі були сотні й сотні сутичок з військом Жолкевського під Києвом і Васильковом, Печерськом і Фастовом. Ще був відчайдушний похід січовиків на чолі з Каспаром Підвисоцьким на допомогу бунтівному отаману. Не послушали запорожці польного гетьмана, який писав листи з наказами залишатися на Низу і утриматися від допомоги Наливайкові. Спорядили чайки і спробували вигребти вгору по Дніпру до табору Наливайка, проте зустріли шквальний гарматний вогонь з берега і змушені були прийняти нерівний бій. Але що могли дрібні козацькі фальконети супроти осадних гармат польського гетьмана? На смерть стояли січовики, сміливо підставляли груди ревучому металу, падали один за одним, але не відступали. І лише втративши чотири човна з п'ятнадцяти, помітивши, що на отаманській чайці перебито дві третини екіпажу і поранено батька — кошового, відійшли непереможеними...

На Великдень 1597 року Жолкевський, нарешті, прийняв рішення форсувати Дніпро, за три дні здолав переправу і рушив маршем на Переяслав, де, згідно з отриманою інформацією, розраховував знайти Наливайка. Одноденним кидком підкотився він під стіни Переяслава, щоб знайти їх порожніми. Тоді Северин прорахував дії пихатого магната. Адже маршом в нього вірили його люди. І щоб посилити їхню віру він зібрав Раду, на якій, як рівний з рівними говорив з сірою, питаючи їх поради.

— Брати мої! — бринів у теплому травневому повітрі голос Северина і ширість чули в ньому козаки. — Не як отаман звертаюся до вас скрутною години, а лише як товариш по зброї, як брат до братів своїх рідних і поради прошу від вас. Бо не легко тримати мені на своїх плеча тягар відповідальності за вас перед лицем грізного ворога. Ніколи не був я малодухим і мав сміливість прийняти найскладніше рішення, а прийнявши, відповідати за нього перед Богом і вами, побратими мої. Проте хочу щоб ви знали — самі наші життя лежать тепер на чашах терезів і загроза нависла незрівнянно більша ніж будь — коли. Ляхи все таки змогли зібрати військо, яке значно переважає наші сили. Ні, не за бойовим духом або за здатністю прийняти смерть за віру і славу козацьку! Але за кількістю та озброєнням. Тому запитую вас, товариші мої дорогі: чи ви продовжите далі почату нами боротьбу, за яку склали голови сотні наших побратимів, за яку ми всі, ризикуючи життям, довгі два роки здіймали лицарську зброю? Чи повірите мені і надалі, чи дозволите вести вас в бій?

Тисячоголосим криком вибухнув тієї хвилини майдан. Злетіли в гору хмари козацьких шапок, а найстаріші й найповажніші з козацтва вийшли наперед і відповіли отаману повним образи голосом:

— Чим прогнівили ми, нерозумні діти батька свого, коли він мовить нам такі речі? Чому лякає нас військом ворожим і смертельною загрозою, хіба ми хоч раз давали нагоду взяти під сумнів нашу здатність померти за віру і славу козацьку?

— Бачить Бог що ніколи! — притис до грудей руку Северин і низько поклонився козакам.

— Тоді не дозволяємо, благаємо — веди нас на ляхів! — відповіли запорожці, а майдан вибухнув громоголосими криками:

— Веди батьку!

- Веди отамане!
- За віру! За козацьку республіку!
- Смерть ляхам!

А Северин дивився на це людське море і відчував як його серце наповнюється почуттям невимовної подяки до них за ту безмежну довіру до нього, яку вони виявили. Якби він знав! Якби він тільки міг знати...

В перших числах травня, як і було вирішено під час Ради, козацьке військо полишило місто, забравши з нього сім'ї і майно. Всім було зрозуміло, що Переяслав не готовий до осади і не зміг би прогодувати десятитисячне військо бодай протягом кількох тижнів. Про це дуже швидко доповіли Жолкевському. Але він не поспішав. Тепер в його таборі вже перебували коронні хоругви, приведені Потоцьким, надходили рештки панських військ з Підляшшя, Волині і Поділля. Його сила зростала, в той час як Наливайко безперервно втрачав сили в численних сутичках з польськими чатами. Він стрімко відходив до Лубен. Відходив, щоб, перебувши кілька днів під захистом лубенських мурів, полишити і їх та просуватися далі, назустріч загибелі... Вони переправилися через спокійні води Сули по одному на кілька сотень верст мосту і вступили в тирсу Дикого Поля.

Жолкевський передбачив цей відхід козацького війська, доводячи, що за ним не даремно привласнена слава талановитого полководця і мудрого стратега. І хоч Северин ще не відчував пастки, його крок було наперед виважено і прораховано у ворожому стані. Коло навкруг нього ставало все тіснішим. За вказівкою гетьмана в табір до козаків вирушив галицький каштелян Претвич, якого Жолкевський обрав як приманку, згадавши колишні його дружні стосунки з Наливайком. Так, шляхетний лицар не гребував жодними засобами, включаючи підлий обман. Адже непотрібно поводитися по — лицарськи, коли твої противники мерзенні хлопці! Він швидко відкинув святенницьку роль лицаря старого кодексу і будь — якими засобами прагнув придушити повстання, яке вже встигло прийняти для нього характер особистої війни. Тож доки Претвич лив елей перед козаками, щедро роздавав обіцянки неймовірних пільг і можливості замирення з короною, доки він філософськи розмірковував про заблудлих овець і мудрого пастиря, який прощення тримає вище за покарання, заковані в сталь загони Струся, Ружинського та Вишневецького ретельно обстежували Сулу в пошуках переправи, і вони знайшли її на двадцять миль нижче Лубен, поблизу Горошина, а переправившись, об'єдналися в один міцний кулак, який мав до пори нишком заховатися в тилу козацького війська, військово щастя посміхалося їм і по літньому теплому дня двадцять четвертого травня загін, яким здійснював загальне керівництво брацлавський староста Юрій Струсь, вийшов на вказані гетьманом позиції. Одночасно до Лубен, де Наливайко залишив дрібну залогу для попередження про рух поляків, рухнувся півтисячний загін пана Белецького, якому Жолкевський доручив у разі потреби надати допомогу Струсеві. До смерті не забути Северинові безглуздість, яка сталася того дня. Не останньої безглуздість з тих, що привели його до поразки. За іронією долі козацька чата в Лубнах прийняла підхід Белецького за рух основних сил польської армії. Вони похапцем полишили лубенські мури і поспішили перейти мостом на протилежний берег Сули, навіть не подбавши про покладене на них завдання спалити міст. Кілька кинутих у поспіху смолоскипів не допомогли затримати ворога. Тож дуже скоро їм не залишилося нічого іншого як поглядати на підхід Жолкевського і злагоджену роботу обозної челяді Белецького з усунення дрібних пошкоджень мосту. А коли останні вози козацького обозу втяглися до урочища Солониця, яке знаходилося всього за п'ять верст від Лубен, п'ятнадцять тисяч важкої кінноти Жолкевського вже закінчили переправу і вирушили услід за козаками, які сліпо прямували на посилені арматою позиції Отруся...

Гулко вдарив постріл гармати, яким Струсь давав знати своєму гетьманові, що пастку замкнено і десять тисяч бунтівників оточено сімнадцятитисячним польським військом. Десять тисяч стомлених людей, серед яких майже третину складали важкопоранені, жінки і діти...

Довгими днями і ночами потяглися два тижні оборони, коли оточений військами

поляків табір опоясався чотирма рядами возів, закутими колесо до колеса, окопався валом і ровом, і застиг, ладний, як здавалося Северинові, радше вмерти до останньої людини, ніж скласти зброю з живих козацьких рук. Даремно кидали свої хоругви на шгурм Ходкевич і Собеський, Черниковський і Ковалевський, Бекеш і Горностаї. Табір стояв, наїжачившись гострими колами і дишлами возів. Нові й нові десятки жовнірів вихоплював щільний мушкетний та гаківничий вогонь з лав панських хоругв, не розбираючи, де шляхетний товариш, а де простий шеренговий пахолок. Снопами валив оскаженілий свинець людей і коней. Даремно летіли у чвалі роти чорних дияволів¹² ротмістра Фредера, набігали, силкуючись розірвати табір, угорські піхотинці Ліпшеня. Їх, а разом і панцирні хоругви Тарнавського і Потоцького, драгунські князів Порицького і Огинського круто звертав у поле тріск швидкострільних шмигівниць і влучні стріли козацьких лучників. Шаленів Жолкевський, стоячи перед своїм розкішним шатром на пагорбі, з якого мов на долоні було видно болотисту низину Солониці. Але нічого не міг вдіяти, хоч розмелював у страшних жорнах облоги все нові сотні жовнірів.

А веселість козаків, здавалося, зростала прямо пропорційно зростанню відчаю їхнього становища. Все зліше задирали вони гонорових панів у часи затишся, коли втомлені й добряче проріджені хоругви відходили від окопу на відпочинок. З посвистом та примовками викликали їх на герці, помірятися силою та лицарським хистом. У відповідь по одному, по двос, або кількома десятками виїжджали гусари, закуті у блискучі срібні панцирі, прикрашені леопардовими шкірами на грудях і страусовим пір'ям на шоломах; рейтари, одягнені в чорні, із золотою насічкою, лати; вбрані у шовк і кармазини, що з — під них виблискували дорогі кільчасті панцирі, драгуни. Хвацько та безстрашно схрещували свої шаблі із запорожцями, часто — густо залишаючись під окопом козацького табору, або залиті гарячою кров'ю, їхали до свого обозу на руках відданої челяді. Так загинув житомирський староста пан Дениско і коронний мечник пан Татицький, славні товариші гусарської хоругви гетьмана, пани Пеневський та Мілковський та ще багато інших.

Силам козаків надходив кінець. Вони ще стояли, але голод хижим вовком підточував найсильніших. Закінчувалися запаси води і їжі, а від нестачі фуражу падали воли та коні. Страшна спека, яка швидко змінила квітневі морози, вимотувала останні сили, одночасно здійснюючи важкий сопух від сотень спотворених і роздутих трупів, що гнили перед окопом. Вуха Северина рвало голосіння жінок і плач дітей, яким було нікуди подітися серед смерті, що буяла навкрузи та жорстокості, але він стискав зуби і подумки промовляв до себе, що він не мав іншого виходу. Жолкевський ніколи б не подарував рідним бунтівників того, що чинили їхні брати, батьки і чоловіки з коронним військом. І він, забувши сумніви, продовжував власним прикладом надихати козаків на боротьбу. І вони стояли. Навіть знаходили в собі сили здійснювати швидкі смертоносні вилазки, під час яких блискавкою залітали в табір Жолкевського, хапали котрогось із вельможних панів, щоб потім під регіт товариства різати на окопі немов телят. На очах грізного багатотисячного війська. Вони тримали в неймовірному напруженні весь польський стан, примушуючи ляхів постійно мати на варті добру половину війська, аби запобігти таким вилазкам. Однак навіть така варта не допомагала і Жолкевський щоранку отримував рапорти про чергові сутички, а з високого окопу козацького табору знову і знову долігав глузливий регіт, а разом з ним моторошні крики і булькання, яке буває, коли живій людині перерізують горлянку. Деяких з тих нещасних бранців очікувала більш гірка доля, бо, як довели швидкі на розправу запорожці, шляхетні тіла не менш ефектно виглядають на палях чи порубані на шматки, ніж тіла хлопів, або самих запорожців, що їх ясновельможні звикли піддавати лютим карам (покаранням?) за будь — яку дріб'язкову провину.

І вони потроху домагалися свого — врешті—решт у війську гетьмана різко впав бойовий дух, чому сприяла окрім звірячої жорстокості наливайківців, нестача води та

¹² Чорними дияволами іменували в середньовічній Європі рейтар за колір обладунків і жорстокість у бою.

провізії, яка, звичайно, менш гостра, ніж у козаків, чому сприяла, окрім зв'язаної жорстокості наливайківців, нестача води та провізії, яка, звичайно, менш гостра, ніж у козаків, все таки допікала полякам, в силу надзвичайно великого скупчення людей і значної відстані до можливих пунктів поповнення припасу. А відчайдушна хоробрість козаків послужила їм ще одну добру службу — польським військом поповзли забобонні чутки, що нібито запорожці зачаровані своїм попом — схизматом, який продав за це душу дияволу. «Тож тепер, — нажахано шепотілися жовніри у шанцях, — їх неможливо вбити одразу, а потрібно вбивати раз за разом дев'ять разів і лише на десятій їх поглине пекло».

Довго терпів все, що діялося зі «славетним лицарством» Станіслав Жолкевський. Скреготів зубами, коли чув про всі ці чутки і усвідомлював, що його вже два тижні стримує військо, над яким він мав більш ніж дворазову перевагу. І от нарешті терпець йому урвався і того дня жорстока Беллона відвернула своє обличчя від Северина...

Відрядив польний гетьман до Києва десять мажар з наказом доправити до нього важку фортечну артилерію. І не встигли перші червневі дощі напоїти степ, як прибула вона. Прибула, і, не гаючись, розпочала масований обстріл. Два дні ревіли гармати. Два дні коронні гармаші, не жалкуючи пороху, обстрілювали козаків. Два дні на козацькому окопі царювали смерть та руйнація, після чого на відчайдушний штурм пішли піхотні полки, спішені драгуни і навіть рейтарі. За наказом гетьмана шляхті довелося полишити коней і озброївшись рогатинами, баграми і сокирами, вирушити на розрив напівзруйнованого гарматним вогнем табору.

І здригнулися козаки! Втратили віру у власні сили важкої хвилини. Кинули з рук зброю, здійняли їх до неба, благаючи милості від Бога і жорстоких жовнірів Жолкевського. Кинулися з лайкою і кулаками на того, кого ще напередодні кликали батьком — отаманом. Скрутили йому білі руки міцними мотузками і потягли його до Жолкевського, дорікаючи за те, що привів їх до смертного стовпа, немудро дражнячи велику військову силу Речі Посполитої...

Вільний степовий віпер струменями бив у обличчя Северинові, доносячи сопух і їдкий присмак диму пожеж. Зв'язаний по руках і ногах, він не міг поворухнутися і лише обводив палаючим поглядом обличчя тих, кого ще вчора водив у бій і чий руки тепер волокли його до витоптаного і щедро политого кров'ю поля. Там, на чолі закутого у броню війська, під десятками хоругв, знамен і шпандартів, стояв Станіслав Жолкевський.

— Схаменіться, побратими! — кричав до них хрипким, повним розпачу голосом, Наливайко. — Христом Богом закликаю вас: не вірте ляхам! Поверніться, візьміть до рук зброю, щоб перемогти або померти доброю козацькою смертю!

Але вони були глухі до його слів. Северин переводив погляд з одного побратима на іншого.

— З ким домовляєтеся, братики? — переконував він їх, — їуда проклятий у порівнянні з ляхами — ніщо! Стійте, Мазепо, Лободенко! Зупинися Кизиме! Гонором своїм клянусь, якби я мав хоч тінь надії, що Жолкевський в обмін на моє життя дарує вам волю, сам би пішов і віддався б йому в пазурі! Та не такі вони, бережіться!

— Та що його слухати, браття! — гриміли розлючені голоси.

— Такої заспівав? Життя своє нікчемне врятуєш!

— Бреше собака!

— Він шляхті ворог, не ми! Тож хай відповідь і тримає.

І мов дикий звір, що потрапив у пастку, заревів Северин Наливайко. Щосили напружив свої богатырські м'язи, але глибше вп'ялися в них мотузки.

— О горе вам, нерозумним! — вимовив тоді повним розпачу голосом Северин. І більше не прохопився ані словом.

Мовчав, коли поставили його перед Жолкевським і верхівкою лядського війська, лише сповненим самоповаги поглядом відповідав на їхні ненависні крики, на вогники вовчих очей і вигляд червоних від злості облич. Співчутливо переводив погляд на козаків, що стояли позаду нього з непокритими головами, гнули до землі сиві чуби свої і м'яли шапки, немов

капосні бурсаки перед очима дідаскола. Йому хотілося волати до небес, щоб хоч трохи вивільнити пекельний вогонь, що розривав його душу, але він мовчав. Тому що назад нічого не повернеш, тому що бачив усю марність зусиль.

І обпик зневажливим поглядом притихлих козаків ясновельможний пан гетьман, і почав говорити до них, випльовуючи слова крізь міцно стиснені зуби.

— Як вам, брехливим хлопам, нікчемному бидлу, на розум прийшло бунтуватися супроти панів своїх? Як сміли ви непокірною рукою взяти зброю, щоб протистояти владі, поставленій над вами Богом? — голос Жолкевського мов батіг падав на голови козакам, лунав над притихлим табором і примушував здійматися в небо зграї гайвороння, яке густо обсіло купи гниючого трупу.

— Прощення, милості панської благаємо! — глухими голосами відповідали козаки.

— Прощення? — злим сміхом відповідав Жолкевський. — Що ж, я дам вам його. Але лише тоді, коли поплічники цього лотра, — він вказав на Наливайка, — Саула і Шостак, стоять перед ним! А ще, коли кожен із шляхетних панів пройде поміж вами і, впізнавши у котромусь із вас свого хлопа, хоч би той вже п'ять літ як утік, забере і вчинить на панський свій розсуд!

Важке зітхання, схоже на стогін, здійнялося над натовпом козаків. Надто важкі пропонував їм гетьман умови. І хоч опустилися у них було руки, коли зачули таке, струснули чубами, заграли жовнами і рішуче відповіли ляхам:

— Ні! Не буде такого, мостиві пани. Коли така ваша воля, будемо боронитися до останнього подиху!

Але Жолкевського не здивувала така відповідь. Він був готовий до неї і лише розсміявся своїм холодним, схожим на каркання ворона сміхом.

— Що ж, бороніться! — вигукнув він і змахнув сурмачеві блискучим лезом палаша.

Дзвінко, урочисто проспівала сурма і, оголошуючи цілі милі степу гуркотом копит і дзвоном криці, кинулися хоругви польського війська на беззбройні купи козаків, які стояли не очікуючи нападу перед окопом. Впала на безталанні голови кара за довірливість і недалекоглядність. Шаленим криком, стенаннями помираючих переповнився козацький табір, який так успішно витримував осаду велетенського війська. Оскаженілі жовніри, залиті кров'ю беззахисних жертв, рубали голови і кололи списами розсіяних по полю козаків. Безжально вбивали жінок, а дітей їх, розмахнувшись, кидали у вогонь. Тисячі, тисячі трупів встелили невідоме до тієї миті урочище Солониця, що за п'ять верст від міста — фортеці Лубни. А Наливайко, якого навіть спутаного по руках і ногах, тримали п'ятеро дебелих жовнірів, дивився на люту різню і не ховав сліз, що котилися по його обличчю і скапували з довгих, посивілих за кілька хвилин вусів...

X

Так закінчено було Солоницьку справу, яка стала страхітливим фіналом утопічного замислу одного з найкращих синів України. Замислу створити козацьку державу і вберегти віру предків. Шість тисяч людей полили своєю кров'ю землю лубенщини, щоб залишитися навіки в пам'яті народній, навчити тих, хто прийде після них, уникати їхніх помилок. Надто дорогих помилок. І лише півтори тисячі сміливців, суворих січовиків, справжніх воїнів і твердих, немов камінь людей, у своїй ненависті до ляхів, змогли прорвати залізні лещата гусарських хоругв і на чолі з наказним отаманом Кремпським піти на з'єднання з кошовим Каспаром Підвисоцьким. Зустрівшись у гирлі Сули, вони вирушили на Базавлук, щоб жити і очікувати нової можливості виступити проти ненависних ляхів. А Северин Наливайко розпочав свій довгий та невеселий шлях на власну голгофу. Голгофу, якої він не боявся, а жадав, щоб припинити муки розбитого серця...

Відгрімлі над Україною гарматні громи, висохла пролита кров, а в місці, де вона

пролилася, проросли нові зелені стебла. Зализала нанесені козаками рани велика і мала шляхта, відійшло від жаху уніатське духовенство. Новими хвилями ринули на землі України сотні панів, а разом з ними тисячі найманців, які повинні були охороняти надбання тих самих панів від обурених господарів цієї землі — козаків. Дорогами зарипіли візки багаточисельних сімей «обраного народу», що нехтував сотнями небезпек у пошуках прибуткових оренд. Потяглися валки ченців єзуїтських та кармелітських кляшторів, яких направляв перст могутньої римської церкви. Застогло поспільство під новими непосильними угисками, козацтво, тисячами знімаючись з насиджених місць, вирушило шукати кращої долі на Низу. Заливало гіркоту поразки оковитою в січових шинках, або кров'ю бусурман у численних морських та сухопутних походах.

Довгі два місяці очікував страти Северин Наливайко у темному підземеллі Варшавської в'язниці. На його долю випало бути свідком страти Мазепи, Кизима і решти козацьких старшин, які були його супутниками на довгому шляху, що вів від розбитого табору під Солоницею до мурів Варшави. Одного за одним вивели одягнених у довгі полотняні сорочки козаків на тюремний двір і кинули на залиту кров'ю плахту. Мірно розмахував велетенською сокирою кремезний кат у шкіряному фартуху та балахоні, що приховував обличчя, і котилися по землі чубаті козацькі голови. Одна за одною, всі шість. А Наливайко, якого вивели на страту аби поглумитися над ним, стояв, схрестивши на грудях руки, і мовчки спостерігав за муками тих, кого привів за собою на плаху. Лише раз поворухнувся він. Коли побачив перед собою заплиле жиром обличчя тюремника, почув його сміх і повну зневаги фразу:

— Дивись на них, лотре! Скоро вони займуть свої місця на перехрестях доріг, щоб розповідати перехожим та переїжджим про тебе і твою силу!

Швидко послав Северин свій пудових кулак в обличчя насмішника і той впав у калюжу козацької крові, щоб ніколи вже не піднятися. Глибоко в череп увійшло його перенісся, немов суха гілка, тріснула гладка шия.

Один єдиний раз відчинилися двері вогкої і темної в'язниці Наливайка після того випадку. Пропустили сухорлявого ченця — бенедиктинця у чорній хламиді з жовтою пергаментною шкірою обличчя і з більмами на обох очах. Немов чорний грак став він над лежачим у кутку Северином і почав повну пристрасті промову, шамкаючи беззубим ротом:

— Згідно зі святим обов'язком своїм прийшов я до тебе, мій сину, щоб сповідати і переконати тебе, заблудлого серед кривавого хаосу і диявольських пристрастей, повернути стопи твої до всепрощаючого Бога і Католицької церкви. О, *culpa*¹³ твоя величезна! Ріки крові пролив ти, недостойний! Крові християн, крові братів своїх. Але ми даємо тобі можливість покинути цей світ і стати перед судом Божим, прийнявши причастя і святий католицький хрест. *Patientia*¹⁴, мій брате, найвища з усіх чеснот, тож прибери гординю свою, і нехай вуха твої почують слово Боже, яке він все ще намагається донести до тебе нікчемного моїми вустами. *Dolor*¹⁵ ран Христа відчуваю я, коли бачу душу, подібну до твоєї. Вона гнана нечестивими помислами, переобтяжена смертними гріхами і одержима дияволом. Почуй же мене, прийми істинну віру!

Северин підійшов до ченця і заглянув в його невидючі очі.

— Бог один, отче, — прошепотів він йому в самісіньке вухо. — Він у кожного в серці. Перед ним я дам відповідь за гріхи свої, не перед тобою, бенедиктинцю.

— О горе тобі, недостойний схизмате! Знай, пекельний вогонь спопелить тебе! В страшних муках горітимеш вічність і спасіння не буде. Волатимеш про допомогу, але буде

¹³ *Culpa* (лат.) — вина.

¹⁴ *Patientia* (лат.) — терпіння.

¹⁵ *Dolor* (лат.) — біль.

півно. Схаменися, barbarus¹⁶, відкрий своє серце для істинної віри.

— Іди геть, — просто сказав тоді йому Наливайко і двері темниці зачинилися за ченцем, щоб відчинитися того дня, на який призначена страта.

І день цей настав. Коли Варшава вщент переповнилася найрізноманітнішою шляхтою з усіх усюд. Коли будинки, трактири, заїжджі двори і просто вулиці наводнили натовпи гуляк; в шинках, корчوماх і пивницях рікою потекли вина і меди, а в просторому приміщені Сейму, який було прибудовано до королівського палацу, зібралось пишне панство на вальний сейм, настав смертний час Северина Наливайка.

Повільно зійшов він, одягнений у все те ж рам'я, в якому було привезено його до Варшави, скутий по руках і ногах, сходами високого ешафоту. Став, височіючи над ринковим майданом, над тисячами пар жадібних до кривавих видовищ очей. Кремезний, з широко розправленими плечима, гордовито піднятою головою і відкритим поглядом чесних очей, у яких не було навіть крихти страху або вагання. Молодий, лише з посивілими передчасно оселедцем і вусами. Мовчки вислухав лінивий голос сеймового маршалка, який нудно, на одній ноті, доносив до присутніх довгий список злодіянь козацького отамана і здригнувся лише, коли почув звернене до нього запитання:

— Чи не хочеш ти, Северине Наливайко, використати право на своє останнє слово, щоб покаятися в непомірно важких злодіяннях своїх проти католицької віри, народу і законів Речі Посполитої?

Що він міг відповісти їм? Цим зграям, що завмерли, жадаючи його крові? Як сильно він любив свою Батьківщину? Як усією душею вболівав за землю, котра дала йому життя, виплекала його серед буйних степових вітрів? Ту Батьківщину, яка загартувала його в любові до себе в сотнях боїв проти ворогів, що обсіли нещасне тіло і точили кров її? Але хіба вони зрозуміють? Як можуть зрозуміти його ті самі вороги? Вони не зможуть осягнути всієї тієї любові, що штовхала, надихала його на боротьбу. Для них Україна лише багата провінція, а народ її — хама, позбавлені будь — якої духовності, національного почуття і власної гідності. Северин довгим поглядом обвів людське море, яке зібралось у самому серці культурної Польщі, щоб на власні очі побачити, як будуть рубати на кавалки живе людське тіло. Ні! Він нічим не завинив перед ними. Йому немає потреби відчувати покаяння. Лише Бог, лише він здатен чинити свій високий суд. І Северин Наливайко, перехрестившись, мовчки опустив голову на жовту колоду, що пахла свіжо тесаним деревом...

¹⁶ Barbarus (лат.) — варвар.